

A funeral to remember

**The imagined past of the funeral oration
as a source of resilience**

Verder in dit nummer:

- **Introduction Citizen's Resilience: Citizens' Resilience in Times of Crisis**
- **Resilience in Art: Reflections on the Sculptures at Orsanmichele in Florence**
- **Het Secreet der Missie: Vijf interdisciplinaire benaderingen van een pamflet**
- **Writing Home: National identity in expatriates' letters, 1978-2009**
- **Een curieze reis: Leidse troepen in Zeeland in 1408**

Leiden University Institute for History

Redactioneel

Introduction Citizens' Resilience

Citizens' Resilience in Times of Crisis

Sjoukje Kamphorst & Sanne Roefs

1. A funeral to remember

The imagined past of the funeral oration as a source of resilience

Sjoukje Kamphorst

2. Resilience in Art?

Reflections on the Sculptures at Orsanmichele in Florence

Sanne Roefs

3. 'Het Secreet der Misse'

Vijf interdisciplinaire benaderingen van een pamflet

Marieke van Egeraat

4. Writing home

National identity in expatriates' letters, 1978-2009

Mara Sfountouri

5. Een curieuze reis

Leidse troepen in Zeeland in 1408

Ivo de Nooijer

Personalia

4 Acta Historica

5 Uitgave

Acta Historica: platform voor beginnende historici

Instituut voor geschiedenis, Universiteit Leiden

Postbus 9515

2300 RA Leiden

www.actahistorica.nl

redactie@actahistorica.nl

17 Acta Historica verschijnt tweemaal per jaar, exclusief themanummers. Wilt u kopij aanleveren? Kijk dan op onze website voor meer informatie. De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren, redigeren en/of in te korten.

Redactie

35 Wouter van Dijk

Kimberley van Goethem

Ferry Koolen

Jelmer Rotteveel

42 Joost Westerweel

Vera Weterings

Omslagontwerp/opmaak

51 Jan-Alex Bijlsma

Ferry Koolen

Jelmer Rotteveel

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 2213-171X

Acta Historica
platform voor
beginnende historici

Redactioneel

Wederom kunnen wij u, de lezer, een afwisselende nieuwe uitgave van Acta Historica presenteren. De verschillende historische (sub)disciplines zijn weer goed vertegenwoordigd en de besproken onderwerpen variëren van zeer recent tot zeer oud. Hoofdcomponent van dit nummer vormen de bijdragen van Sjoukje Kamphorst en Sanne Roefs, beiden masterstudenten aan de universiteit Groningen, die in dit nummer een bewerkte versie presenteren van hun uit het RUG project *Sustainable Citizenship* voortgekomen onderzoeken. Sjoukje en Sanne behandelen respectievelijk de grafrede als bron van weerstandsvermogen in het oude Griekenland en de zichtbaarheid van 'resilience' in kunst. Het laatste door als voorbeeld de sculpturen in het Florentijnse Orsanmichele te nemen. De stukken worden door een door henzelf geschreven inleiding aan elkaar verbonden. Daarna volgt het stuk van Marieke van Egeraat die zich boog over de bestudering van zeventiende-eeuwse pamfletten en vijf interdisciplinaire benaderingen hiervoor. Hierop volgt het stuk van Maria Sfountouri, waarin zij op een interessante wijze de resultaten van haar onderzoek naar expressies van nationale identiteit in brieven van emigranten beschrijft. *Last but not least*, behandelt Ivo de Nooijer de bijzondere inzet van Leidse troepen in het Zeeland van de vijftiende eeuw.

Kortom, ook ditmaal presenteren wij met trots een nieuw nummer vol afwisselende en interessante bijdragen!

De redactie

Introduction Citizens' Resilience

Citizens' Resilience in Times of Crisis

The following articles, by Sjoukje Kamphorst and Sanne Roefs are based on papers written during the seminar *Sustainable Citizenship: Citizens' Resilience in Times of Crisis*, held on the 20th and 21st of June 2013 at the University of Groningen. This seminar was organized within the framework of the University of Groningen research strand *Sustainable Society*. It further developed the theme of *Sustainable Citizenship*, which was launched during the first interdisciplinary seminar *Civic Mirrors* held on June 6th 2012. A third *Sustainable Citizenship* seminar, on the subject of *Togetherness and Solidarity*, will be organized in 2014.

The 2013 seminar focused on the theme of citizens' resilience in times of crisis. To get a broad overview and stimulate interdisciplinary discussion, academics and students from different backgrounds were asked to present papers on the various modes in which citizens react and behave in periods of crisis. Responding innovatively to crises and challenges has long been characteristic of society and its citizens. Studying historical resilience in particular, accumulating past experiences as reminders of today's possibilities and obstacles, can provide useful insights into our current situation. Combining these insights with ideas from various fields of study that concern contemporary society, the project aims to reflect on the contemporary crisis and pursue a more sustainable society of our own.

The first strand within the project discussed how citizens interact with 'hard powers' like economics, (high) politics and their respective institutions to cope with crisis. We also analyzed the resilience of 'soft powers' (strand 2) and saw how new artistic expressions, religious worship, and theatrical performances helped citizens to reflect on and adapt to current and past predicaments. The papers on 'social fabric' (strand 3) showed how citizens are able to influence their community - by developing social networks, leaning on family ties or inventing community practices - in order to develop resilience. Over all these factors, the versatility of resilient action was explored: resilience can take shape on the level of individuals, as well as in larger social groups or in communities. Additionally, the way in which resilience comes to the fore during periods of crisis is highly dependent on the social status of the agents involved and the powers they perceive as able to foster change.

While resilience alone is not always enough to resolve a crisis, it does allow citizens to adapt to new circumstances. These kinds of identity-shaping mechanisms help citizens to cope with what is perceived as crisis and continue to serve them when the crisis has passed. Resilience, then, is part of a process of adaptation and transformation. The two papers presented here concern the 'soft powers' that are instrumental in this process. In her paper *A Funeral to Remember*, Sjoukje Kamphorst presents as a case study the funeral oration held by Demosthenes in 338 BC, a public commemoration of the war dead which functioned as an important instrument in the creation of civic identity. She investigates how, at a moment of severe crisis in Athenian history, this oration provided a way of looking back at the past to rebuild civic pride. Sanne Roefs looks at the statues of patron saints at the Orsanmichele in Florence ordered in the first decades of

the fifteenth century by the various guilds of that city. She researches the possibility to explain the commissions of the sculptures and the change in style that occurred in their creation as exponents of civic humanism and as forms of resilience.

Sjoukje Kamphorst and Sanne Roefs

DEBUREN PRESENTEERT

ZA
18|10
20:00>01:00
RIJKSMUSEUM
AMSTERDAM

nacht van de geschie... ...denis

Tijdens de Nacht van de Geschiedenis, het drukbezochte hoogtepunt van de **Maand van de Geschiedenis**, valt u van de ene historische sensatie in de andere. Het **Vlaams-Nederlands Huis deBuren** en hoogleraar **Geert Buelens** lanceren bij deze gelegenheid de nieuwe programmareeks **Grote Woorden** (2014-2018).

10x

GROTE WOORDEN

geert buelens
kennis, poëzie & muziek
over de grote oorlog

GROTE WOORDEN: KENNIS, POËZIE EN MUZIEK OVER DE GROTE OORLOG

Grote Woorden is een internationale, meerjarige reeks van deBuren in samenwerking met partners in de Lage Landen. Tijdens een avondvullend programma rondom de Eerste Wereldoorlog wisselen we lezingen en debatten af met literaire voordrachten, klassieke muziek en filmbeelden. Uiteraard neemt de oorlogspoëzie – waarin Grote Woorden gaandeweg het veld ruimden voor even grote vertwijfeling – een belangrijke plaats in. Wat is de waarde van een vaderland? Hoe hoog de prijs van een mensenleven?

ZA
18.10

GROTE WOORDEN #1:
RIJKSMUSEUM (AMSTERDAM)
NACHT VAN DE GESCHIEDENIS
Hoogleraar **Geert Buelens** (*Europa Europa*) spreekt met **Christopher Clark** (*Slaapwandelaars*) en **Stefan Hertmans** (*Oorlog en terpentijn*). Daarnaast geeft hij minicolleges over de Eerste Wereldoorlog, **Maud Vanhauwaert** draagt oorlogsgedichten voor en het dertienkoppig **Pancras Consort** uit Leiden zingt Ravel.

MAART
2015

GROTE WOORDEN #2:
KAAITHEATER (BRUSSEL)
Hoogleraar **Geert Buelens** (*Europa Europa*) met **Philipp Blom** (*The Vertigo Years, Europe 1900-1914* en *Die Zerrissenen Jahre 1918-1938*).

WWW.DEBUREN.EU - WWW.NACHTVANDEGESCHIEDENIS.NL

Organisatie: Rijksmuseum i.s.m. Maand van de Geschiedenis/Nederlands Openluchtmuseum, vFonds, NTR/Andere Tijden, Instituut voor Beeld en Geluid, Historisch Nieuwsblad, Libris Geschiedenisprijs, deBuren
Gesteund door: HERA (Humanities in the European Research Area) en Goethe Instituut.

A funeral to remember

The imagined past of the funeral oration as a source of resilience

The aim of this article is to study the funeral oration given by Demosthenes in 338 BC, to better understand the role of the past as a source of resilience during the Athenian identity crisis after the defeat by Macedon at Chaironeia.¹ The funeral oration or *epitaphios* has often been offhandedly treated as an uninventive and repetitive genre, employing stock themes to reach a never-changing goal: to praise the war dead by promoting polis identity.² In 1981 however, Nicole Loraux published a groundbreaking work on the Athenian funeral oration, *L'invention d'Athènes*. In this book, she focused on the shared mythical and historical past as an important theme in the genre. This type of 'memory study' has become immensely popular in the past two decades, but where the ancient world is concerned it has mostly focused on classical fifth-century Athens.³ I would instead like to shed more light on the function of memories of a shared past at the end of the fourth century BC, in what is now known as the Lycurgan period.

Ushered in by the battle of Chaironeia in 338 BC, at which Athens suffered a terrible defeat at the hands of Philip II of Macedon, the Lycurgan period was a time of identity crisis for the Athenians. In Demosthenes' own words, lamenting the victims of this battle:

For at the same time as the souls of these men left each of their bodies, the worthiness of Greece was also destroyed.⁴

This sense of desperation and loss of identity inspired a series of reforms aimed at reinforcing not only military strength, but also civic pride. New insights into the mechanics of the shaping of civic identity have greatly increased interest in this turbulent episode of Athenian history in the past five years, coinciding with the current 'boom' in memory studies. The funeral oration, even though two of the six extant samples are dated to this period, has however not received much attention in this light.⁵

[S]ynergies between Western and Eastern healing traditions were common in colonial psychiatric practice. A similar synergy prevailed in Palthe's approach to the clinical practice in the Netherlands Indies.

Indeed, after Loraux, the only one to devote serious attention to the *epitaphios* was Rosalind Thomas in her 1989 *Oral Tradition & Written Record in Classical Athens*. Still, the funeral oration is even now only rarely seen as a useful source from which we can learn

more about a specific moment in time. The goal here is to bring the funeral oration by Demosthenes into narrower focus, relating it to its specific historical circumstances and focusing on its evocation of social memory to show how it is part of this period's grand exercise in citizens' resilience.

First, I will briefly describe the Lycurgan period and some of the reforms established at the time that encouraged the remembrance of Athens' past glory. Next, I will introduce the genre of the *epitaphios* and the theories of Loraux and Thomas, which will then function as guidelines for the survey of Demosthenes' funeral oration. Contrasting this *epitaphios* with that of Hypereides, which was held in 322 BC after Athens had booked several victories over Macedonian armies, will especially highlight its importance as an instrument of resilience in the city's time of crisis.

Athens after Chaironeia

More than fifty years of Athenian prominence in the Aegean came to an end at the battle of Chaironeia in 338. The establishment of the Corinthian League by its victor, Philip of Macedon, would change the political and social layout of the entire region, often seen as the end of the Classical period. But this did not mean that Athens passively resigned itself to the new hegemony. The fifteen years of peace that ensued actually granted an opportunity for many reforms that, for a while, brought growth and prosperity.

¹ This paper would not have existed in its current form without the much-appreciated supervision of dr. Sara M. Wijma (University of Groningen), who during various meetings helped me develop my ideas and put them into the right words, and who thoroughly revised the text. Any mistakes still in place remain of course my own.

² Very recently, for example, by Ian Worthington, *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece* (Oxford 2013) 259-262.

³ Notably John Marincola, Lloyd Llewellyn-Jones and Calum Maciver, ed., *Greek notions of the past in the archaic and classical eras: history without historians*, (Edinburgh 2012); Lin Foxhall, Hans-Joachim Gehrke and Nino Luraghi ed., *Intentional history: spinning time in ancient Greece* (Stuttgart 2010); Julia L. Shear, *Polis and revolution. Responding to oligarchy in Classical Athens* (Cambridge 2011); recent (2011) translation into English of Assmann's 1992 *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* also testifies to the subject's popularity.

⁴ Demosthenes, 60.24. All translations from Greek are by my own hand.

⁵ This interest in the Lycurgan period is reflected for example in the publication of V. Azoulay and P. Ismard, ed., *Clisthène et Lycurgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique* (Paris 2012); and notably the chapters by Stephen Lambert in John Marincola, Lloyd Llewellyn-Jones and Calum Maciver, ed., *Greek notions of the past in the archaic and classical eras: history without historians*, (Edinburgh 2012) and in Lin Foxhall, Hans-Joachim Gehrke and Nino Luraghi ed., *Intentional history: spinning time in ancient Greece* (Stuttgart 2010).

Figure 1: The Greek conquests of Philip II of Macedon. Picture licensed under CC BY-SA 2.5.

After the initial panic of the defeat died down, Philip's lenient conditions of surrender led some Athenians to willingly accept the new Macedonian hegemony.⁶ The precarious position of those not so willing to succumb to Macedonian rule is most aptly illustrated by what happened right after the death of Philip II in 336. At the initiative of Demosthenes, Athens celebrated with thank-offerings to the gods, voted honours for Philip's murderer and began to incite general uprising in Greece. Alexander, however, quick to succeed his father, immediately marched southward and stifled the revolt. When a similar situation occurred a year later at the false rumours of Alexander's death, Athens – and Demosthenes himself – narrowly

escaped severe consequences, while Thebes was razed to the ground.⁷ Clearly, the Macedonian forces were not to be trifled with.

The sources we have for this period suggest that Athens decided to quietly bide its time, meanwhile bolstering strength for another chance of revolt, which would inevitably present itself. The most prominent figure in Athenian politics during this time – although he naturally needed the support of the public and other prominent citizens – was Lycurgus. Elected as the city's financial administrator, he is generally believed to have been responsible for most of the reforms of his time. Yearly revenues increased to at least twice their

⁶ Fordyce W. Mitchel, *Lykourgan Athens: 338-322* (Cincinnati 1970) 10-11, 18-19, 26-27; Christian Habicht, *From Alexander to Antony* (Cambridge, Massachusetts 1997) 11-13

⁷ Plutarch, *Demosthenes* 22-23; *Phocion* 16.6; Fordyce W. Mitchel, *Lykourgan Athens: 338-322* (Cincinnati 1970) 13; Christian Habicht, *From Alexander to Antony* (Cambridge, Massachusetts 1997) 14-15; T.T.B. Ryder, "Demosthenes and Philip II," in: Ian Worthington, *Demosthenes: statesman and orator* (London 2000) 84; Ian Worthington, "Demosthenes' (in)activity during the reign of Alexander the Great" in: *Ian Worthington, Demosthenes: statesman and orator* (London 2000) 90-2.

previous amount due to his careful financial administration, but this was not his only merit.⁸ He was actively engaged in rebuilding civic pride, and the promotion of a shared past was his weapon of choice.⁹

Lycurgan reforms

Lycurgus' activities fostered a broad spectrum of reforms. Extra money and attention were for instance invested in the worship of civic deities like Athena, Poseidon-Erechtheus and Aglauros. These were pre-eminently the gods that featured in the myths about the ancient origins of Athens and the installation and restoration of the democratic constitution, important elements of the city's self-image. Highlighting exactly these deities inserted reminders of the proud and glorious past directly into everyday life by the construction of new temples, cult statues, altars, and perhaps even by the introduction of a new goddess, Demokratia. Reforms also included an elaboration of the celebration of the Panathenaea, notably by building a new stadium.¹⁰ Many of the impressive structures that are visible on the Akropolis today are indeed remnants from Lycurgus' time – although one is easily fooled, as they are often reconstructions of Periclean buildings.

Another important stimulus of civic pride was the reorganization of the *ephebeia*, a traditional military training in which young men of 18 years old were enlisted. While special rites pertaining to this group of youths were already long in existence, the *ephebeia* only became an official two-year state training in Lycurgus' time.¹¹ The ephebic training began with swearing an oath to the city of Athens, for which specifically Athenian gods like those mentioned above were called to witness and which enforced patriotic behaviour like obeying the laws and defending the fatherland and its values. Lycurgus himself, in his speech *Against Leocrates*, used the ephebic oath to illustrate the common values that connected the people of Athens. It serves as

an example of 'the old laws and principles of those who established them in the beginning (*ex archē*)' that, to him, form 'a panegyric on the city'.¹² Evidently, the *ephebeia* was perceived as a civic tradition that had been important since the beginning of the city's history. Not only did the official civic training strengthen the ties of young citizens with each other and with the polis; it strongly instilled in the city's youth a sense of the importance of the past and its meaning for the present.¹³

There are many more examples of such reforms in the Lycurgan period, aimed at strengthening the city from within and reminding the Athenians of the glorious days of the Persian wars and Pericles' political prominence, as well as the mythical past of the founding of Athens. Pericles' six gold or bronze statues of Athena Nike, which had been melted down in the Peloponnesian War, were newly set up; the works of the great fifth-century tragedians Aeschylus, Sophocles and Euripides were canonized; even in inscriptions honouring individuals for their good deeds towards the polis, the deeds of their ancestors up until the time of the Peloponnesian War are remembered.¹⁴ We can strongly assume that all of this was part of an overall programme to promote looking back to the past in pride, as an instrument to boost current morale. How, then, does Demosthenes' funeral oration tie into all of this, and why is it interesting to look at this source in particular?

There are many more examples of such reforms in the Lycurgan period, aimed at strengthening the city from within and reminding the Athenians of the glorious days of the Persian wars and Pericles' political prominence, as well as the mythical past of the founding of Athens.

⁸ Christian Habicht, *From Alexander to Antony* (Cambridge, Massachusetts 1997) 22-23; S.C. Humphreys, "Lycurgus of Boutadai: an Athenian aristocrat" in: *The strangeness of gods* (Oxford 2004), 78-86; Fordyce W. Mitchel, *Lykourgan Athens: 338-322* (Cincinnati 1970) 12, 28-29, 31-33. Michele Faraguna, "Lykourgan' Athens?" in: V. Azoulay and P. Ismard, ed., *Clisthène et Lycourgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique* (Paris 2012) 67-88 presents some recent protests against Lycurgus as the namegiver of this period.

⁹ The only extant forensic speech by his hand clearly shows his preoccupation with the promotion of history as a way to remind people of their glorious ancestry. Danielle S. Allen, "Changing the authoritative voice: Lycurgus' 'Against Leocrates'", *Classical Antiquity* 19, no. 1 (2000) 25-27; Bernd Steinbock, "A lesson in patriotism: Lycurgus' 'Against Leocrates', the ideology of the ephebeia, and Athenian social memory", *Classical Antiquity* 30, no. 2 (2011) 279-317; S.D. Lambert, "Some political shifts in Lykourgan Athens" in: V. Azoulay and P. Ismard, ed., *Clisthène et Lycourgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique* (Paris 2012) 188.

¹⁰ Civic gods and the introduction of Demokratia: S.C. Humphreys, "Lycurgus of Boutadai: an Athenian aristocrat" in: *The strangeness of gods* (Oxford 2004) 92-94, 97-8, n.49; Fordyce W. Mitchel, *Lykourgan Athens: 338-322* (Cincinnati 1970) 42-5; S.D. Lambert, "Some political shifts in Lykourgan Athens" in: V. Azoulay and P. Ismard, ed., *Clisthène et Lycourgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique* (Paris 2012) 187. Funds for the Panathenaea: Cynthia J. Schwenk, *Athens in the age of Alexander: the dated laws & decrees of "the Lykourgan era" 338-322 B.C.* (Chicago 1985) 91, 125;

¹¹ Fordyce W. Mitchel, *Lykourgan Athens: 338-322* (Cincinnati 1970) 17-18, 37-38; Bernd Steinbock, "A lesson in patriotism: Lycurgus' 'Against Leocrates', the ideology of the ephebeia, and Athenian social memory", *Classical Antiquity* 30, no. 2 (2011) 294-297.

¹² Lycurgus, *Against Leocrates* 75-76. The date of the inscription recording the oath in full is however debated: P.J. Rhodes and Robin Osborne, ed., *Greek historical inscriptions 404-323 BC* (Oxford 2003) no. 88.

¹³ Bernd Steinbock, "A lesson in patriotism: Lycurgus' 'Against Leocrates', the ideology of the ephebeia, and Athenian social memory", *Classical Antiquity* 30, no. 2 (2011) 294-297.

¹⁴ S.D. Lambert, "Some political shifts in Lykourgan Athens" in: V. Azoulay and P. Ismard, ed., *Clisthène et Lycourgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique* (Paris 2012) 183, 188-9; D.S. Lambert, "Inscribing the past in fourth-century Athens" in: John Marincola, Lloyd Llewellyn-Jones and Calum Maciver, ed., *Greek notions of the past in the archaic and classical eras: history without historians* (Edinburgh 2012) 253-275.

Figure 2: The theatre on the slopes of the Athenian Akropolis is one of Lycurgus' building projects. It probably closely resembles its early classical predecessor. Picture courtesy of Henk Ligtenbarg, 2007.

The Funeral Oration

The funeral oration was a long-standing and specifically Athenian tradition.¹⁵ Every year, after the fighting season, all men who had died in battle during the summer were awarded a state funeral, famously described by Thucydides.¹⁶ On a special day of polis-wide commemoration, the cremated remains of the war dead were arranged per tribe in ten coffins and thus buried in the city's most prestigious cemetery, the Kerameikos, in the presence of the people of Athens and any outsiders who wanted to come. The ceremony was concluded by a speech that praised the deceased and consoled the bereaved, of which the eulogist was chosen democratically from the best orators among the Athenian citizens. The ten coffins containing the remains of the dead, soldiers and generals alike, were buried in a common grave, the *dēmosion sēma*. The division in tribes, one of the

pillars of the Athenian democratic constitution, returned in the list of names that was to accompany the grave. These highly democratic ceremonial elements clearly celebrate the democratic constitution of Athens. At the same time, the splendour of the ceremony and the almost aristocratic language of the funeral oration were especially used to promote the nobility of the polis and its excellent warriors to both its citizens and visiting foreigners.¹⁷

Only six Athenian funeral orations have survived in some form into our time, and most of them have been the subject of some kind of scholarly controversy. Even the most famous oration, by Pericles (431 BC), has survived only in a rendition by Thucydides.¹⁸ The authenticity of the speeches by Gorgias (c.420 BC) and Lysias (394-387 BC) is disputed as both orators did not have Athenian citizenship,

¹⁵ Demosthenes, 20.141; Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 25.

¹⁶ Thucydides, 2.34.

¹⁷ Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 48, 219-220, 275-8; Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989) 196-197, 213-221.

¹⁸ Thucydides, 2.35-46.

and the funeral oration in Plato's *Menexenus* (supposedly delivered in 386 BC) is quite clearly a satire.¹⁹ Demosthenes' *epitaphios* (383 BC) has often been dubbed unoriginal – in contrast to his other, highly praised orations – to such an extent that his authorship became subject to doubt.²⁰ Only Hypereides' speech (322 BC) has escaped such scholarly controversy.²¹

Despite the contested nature of this evidence, the speeches present a generally uniform structure. Stock themes of consolation and praise are used throughout, as well as recurring themes from myth and history. The body of most speeches consists of the narration of mythical and historical events from Athens' past. This focus on the past is so strong that the battle in which the fallen soldiers concerned had given their lives is often treated only in passing or even entirely neglected. If the soldiers are treated at all, they are usually anonymous and identified with the polis as a whole. Their deaths are presented as the inevitable conclusion of a well-known sequence of past events, in which the mythical defeat of the Amazons under the reign of Theseus was one of the favourite themes, as were the tales of the autochthonous origins of the Athenian people. Other recurring myths include the rescue of the banished sons of Heracles and the burying of the 'Seven of Thebes' in defiance of Creon's prohibition. Mention of more historical events is limited to Athenian military achievements and focuses on the Persian Wars, notably the battle of Marathon. This victory had by its prestige attained almost mythical value, and was arguably the first occasion for which a funeral oration had been given.²²

While the narrative thus spun is often presented as an overview of Athenian history, unsuccessful battles were ignored or even turned into victories, and less honourable events were left out. The values that are stressed by this glorifying catalogue of military achievements are democracy, freedom and, pre-eminently, valour. Athenian history is shaped into a glorious continuum in which historical accuracy, the passage of time and the individuality of human action are set aside: everything is aimed at promoting the city and illustrating its noble ancestry.²³ The dead are thus presented as the epitomized product

of Athenian history, shaped by democracy and a distinctly Athenian upbringing.

Two approaches

It is interesting that an event that ostensibly revolved around the victims of war became so centred on the promotion of the glory of Athens. In the 1980s, two scholars have studied this phenomenon extensively: Nicole Loraux and Rosalind Thomas. Both agree that the funeral oration served to some extent as the city's official memory, or even history. Loraux' work is highly theoretical. She poses that by focusing on mythical achievements and leaving out most recent history, the funeral oration creates a timeless image of the city. According to Loraux, this image is employed to shape polis ideology along an idea of timeless civic valour. By adding the battles of the previous summer to the catalogue of Athenian valorous deeds, the *epitaphios* gives a sense of permanence and stability to the city's self-image, a consolation for the death of so many soldiers.²⁴ In this way, the funeral oration is quite clearly an instrument of coping with civic distress, an instrument of citizens' resilience.

In the 1980s, two scholars have studied this phenomenon extensively: Nicole Loraux and Rosalind Thomas. Both agree that the funeral oration served to some extent as the city's official memory, or even history.

Thomas has chosen a different approach. She has studied the *epitaphios* as having the function of oral historical tradition. Much more than the written works of historians like Thucydides or Herodotus, the histories presented every year in the funeral oration reached the general Athenian public. As there were no schools in which a more or less uniform historical tradition was transmitted, the yearly funeral oration was pre-eminently the occasion at which Athenian 'official' history took shape and was maintained. Rhetorical and political needs could affect the way in which the histories were told at the meeting in the Kerameikos, and the general knowledge of the public dictated the themes that could effectively be used. In this way the mechanics of oral tradition shaped the *epitaphios* and

¹⁹ Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 35-37; Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989) 210.

²⁰ Robert Clavaud, *Démosthène: discours d'apparat* (Épitaphios, Éroticos). *Texte établi et traduit* (Paris 1974) 20-25 offers an overview of the discussion on Demosthenes' oration and a fuller bibliography.

²¹ Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 35-36; Judson Herrman, *Hyperides: Funeral Oration. Edited with introduction, translation and commentary* (Oxford 2009) 27-34 on the transmission of the text.

²² Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989) 207-214, 226; Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 99-101, 201-11.

²³ Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989) 230-236; Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 171-179.

²⁴ Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 171-89, esp. 179-182, 201-217, 409-410

vice versa. This is why the stories told are not connected by historical development or change, but by a continuity of Athenian virtue, embodied in a repetition of the same military successes.²⁵

Figure 3: Prestigious funerary monuments in the Athenian Kerameikos cemetery. Picture courtesy of Marit Koelen, 2013.

Combining these two theories, it is clear that the funeral oration played a great role in shaping Athenian identity, cultural knowledge and the way the people of Athens felt about their own history. It was an instrument in creating the idea of a shared past. This perception of history was an important part of how Athens dealt with the identity crisis after Chaironeia.

Demosthenes' funeral oration

Three months after the battle of Chaironeia, even though the rather favourable peace treaty with Philip had by then been signed, Athens was still digesting the spectacular defeat.²⁶ Around this time, Demosthenes was chosen by the Athenian people to give the

funeral speech for that year. This might be considered a remarkably dangerous choice, in the light of Demosthenes' continuing efforts against the Macedonian king and his rise to power. Nevertheless, he was still one of the greatest orators of his time, and his reputation as a fierce representative of the Athenian cause, apparently made him the one man whom the Athenians expected to deliver a fitting speech at their time of distress.²⁷

Reading Demosthenes' funeral oration with these high expectations results in somewhat of a surprise, as the speech remains very close to the conventions discussed earlier. This *epitaphios* seems a succession of commonplaces and includes all the heroic topics expected in a funeral speech. After an introduction in which he very traditionally declares the difficulties of praising his fallen countrymen (§1-3), Demosthenes embarks upon a litany of well-known themes: the autochthony of the Athenian people, its noble ancestors, the victories against the Amazons, the asylum given to the sons of Heracles, the conflict with Creon and the achievements in the Persian Wars (§4-11). Demosthenes next acknowledges the presence of strangers, stresses his intention to solicit their good will and goes on to praise the upbringing and education of the soldiers (§12-18).

He then arrives at the battle of Chaironeia. First, he asserts that every battle knows winners and losers, but that the dead through their valorous sacrifice never belong to the latter category. He continues by blaming the defeat on the Theban generals who had fought with Athens. Then, the excellent Athenian dead are credited with deterring Philip from advancing further into Athenian land (§19-24):

*It is very much clear that this was so, by the proof of the peace that has been made: for it is impossible to name a more plausible or better motive, than that the master of our enemies, amazed at the valour of those who died, rather would be friendly towards their relatives than to put everything at risk again.*²⁸

From Demosthenes, who had been so prominently opposed to the Macedonian advance, we would perhaps have expected a fiercer attack on the enemy.²⁹ Nonetheless, what follows this episode is a testimony to Demosthenes' originality and his eye for what was needed at this moment to boost Athenian confidence. Mirroring the most important theme from Pericles' funeral oration, Demosthenes

²⁵ Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989) 196-202, 213-221.

²⁶ Robert Clavaud, *Démosthène: discours d'apparat* (Épitaphios, Éroticos). *Texte établi et traduit* (Paris 1974) 10-13.

²⁷ Demosthenes, 18.285-288; Robert Clavaud, *Démosthène: discours d'apparat* (Épitaphios, Éroticos). *Texte établi et traduit* (Paris 1974) 13-16; T.T.B. Ryder, "Demosthenes and Philip II," in: Ian Worthington, *Demosthenes: statesman and orator* (London 2000) 83.

²⁸ *Demosthenes*, 60.20.

²⁹ This is in fact one of the reasons scholars advance for doubts about the authenticity of the speech: Robert Clavaud, *Démosthène: discours d'apparat* (Épitaphios, Éroticos). *Texte établi et traduit* (Paris 1974) 9.

sets about to praise Athens' democratic constitution which stands at the root of the virtue that the deceased have displayed (§25-26). Subsequently, he summarizes what he has said and announces what will come next:

*The things that have nursed these men all in common to choose to die honourably have been discussed: their descent, their upbringing, the acquaintance with a high standard of behaviour, the principles of our form of government in general. Now, I will relate what has prepared them, each per tribe, to be valiant men [emphasis added].*³⁰

Although Demosthenes announces that he will now discuss a new theme, there is actually a strong connection with the preceding topic, as the Athenian division in tribes can be considered a cornerstone of the democratic form of government. The tribes were already at the forefront of the attendants' minds, through the grand procession in which the dead had only moments ago been carried to the Kerameikos, arranged in one coffin per tribe. The myths Demosthenes tells about each of the tribes' founders, their eponymous heroes (§ 28-31), explicitly link the heroes of the distant past to the dead of the grim present. The stories of these mythical heroes remind all citizens of the city's highest and most ancient values. Simultaneously, they emphasize the people's sense of being part of a whole, even while addressing them at a more personal level, piquing each citizen's attention to what story the orator will tell about their respective tribe. To quote just one example of how Demosthenes uses this device, let us look at the section on the tribe Aigeis:

*The Aigeidai did not fail to recognize that Theseus, son of Aigeus, was the first to establish equality in our city. So they judged it unacceptable to betray the intentions of their ancestor, and they chose rather to die than seeing equality lost among the Greeks, because they had faint-heartedly held on to life.*³¹

The other stories likewise connect the illustrious deeds of ancestral heroes to the sacrifice brought by the dead of Chaironeia. Demosthenes' approach up until this point has more or less legitimately been described as 'common', 'uninspired', even 'dispirited' and the end of the speech, in which the bereaved are consoled for their loss (§32-37) is again very conventional. The stories of the eponymous

heroes, while well known to the Athenian public, are, however, not present in any of the other extant *epitaphioi*.³² While Demosthenes may not have invented the use of this theme in a funeral oration, its occurrence here is certainly the result of a deliberate choice. This appears to constitute a new and inventive approach, one that will have stood out to the people who witnessed such speeches every year.³³

While Demosthenes may not have invented the use of this theme in a funeral oration, its occurrence here is certainly the result of a deliberate choice. This appears to constitute a new and inventive approach, one that will have stood out to the people who witnessed such speeches every year.

There are no other examples of a funeral oration given for the victims of a lost battle, so we cannot say anything about the tenor these orations usually had. In any case, Demosthenes' cautious approach concerning the defeat by Philip and his employment of stock mythological themes are by no means reasons to vote against the authenticity of the speech. Instead of discarding these features as dull, uninventive and uncharacteristic, we should perhaps consider them the only possible solution to Demosthenes' precarious situation. The present was a disaster, and the future did not offer much hope; celebrating the past was the only way to give Athens back to the Athenians, to let them experience civic pride again.³⁴ If the funeral oration was an important instrument in the building of civic identity, its function as such cannot be underestimated at a time of crisis such as this. It has often been overlooked that Demosthenes' speech aims to do exactly this, and even employs a fitting new instrument: the stories of the eponymous heroes. This element tells us how important it was precisely at this moment to strengthen the link between the present and the heroic past, even while emphasizing the importance of the democratic constitution and the citizens' place in society in a timeless, consolidating narrative. Loraux' 'imagined past' is connected to the valour of contemporaries, traditional history is used to remind the people of their own worth. Thus, an atmosphere of stability and civic pride is created, something that was much needed in Athens at this time. This seems to be Demosthenes' purpose throughout.

³⁰ Demosthenes, 60.27

³¹ Ibidem, 60.28

³² Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989) 210.

³³ Compare Robert Clavaud, *Démosthène: discours d'apparat (Épitaphios, Éroticos). Texte établi et traduit* (Paris 1974) 28. Clavaud agrees that the unusual theme must pique the interest of the listeners, and that it evokes a patriotic emotion in combination with the arrangement in ten coffins, but primarily sees this as an effort by Demosthenes to praise the parents of the deceased, thanking them for their continued support in choosing him as eulogist. This seems to me rather far-fetched.

³⁴ Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 180-183.

Another funeral speech

To put this in contrast, it is interesting to have a look at the funeral speech of Hypereides, one of Demosthenes' most active supporters, which was given sixteen years later. As much as Demosthenes' speech reflects the grim aftermath of Chaironeia, Hypereides' oration captures the spirit of hope that had sparked at the end of the Lycinan period. After the death of Alexander the Great, Athens had seized the chance to openly defy the shaken Macedonian regime, an episode known as the Lamian War. Early in 322, when Hypereides was chosen to give the funeral oration, Athens had just been victorious in its first few encounters with Alexander's remaining generals.³⁵ In stark contrast to Demosthenes, Hypereides hardly mentions the glorious myths of Athens' history at all; he even announces deliberately leaving them aside.³⁶ Almost the entire speech is devoted to the battles that took place that year. What is more, instead of treating the fallen as a homogenous entity, their general Leosthenes is the subject of extensive praise, and he is thus elevated above the mass. This is a remarkable deviation from the usual anonymity of the war dead, and from the traditional focus on the past. Hypereides' subjects are in fact extolled above the ancestral heroes:

*Because none of the ancestors ever fought for anything more noble, nor against stronger enemies, nor with fewer allies, recognizing that virtue is might and that courage, and not the great amount of bodies, constitutes number.*³⁷

And further on:

*No campaign has displayed the virtue of the soldiers better than the one that presently took place.*³⁸

There are still some echoes of the past in Hypereides' speech, notably of the Persian Wars, but rather than inviting the comparison with the past to give more lustre to the present, Hypereides seems to have a different purpose: the Lamian War is presented as the *new* Persian War, and its soldiers deserve more praise than those of the past.³⁹ This is certainly far removed from the image presented by Demosthenes' oration. The general tenor of Hypereides' speech is one of exaltation and hope for the future. It shows a revival of pride and expectation, inspired by fifteen years of rebuilding the city's

confidence, in retrospect a sad prelude to the defeats Athens would suffer in the next summer.

Conclusion

While its overall role in it may have been small, Demosthenes' funeral oration certainly constituted an early step in a successful attempt at recovery after Chaironeia. His speech furnished the first occasion at which the distressed Athenian populace was reminded of its noble ancestry. It is a prelude to all the efforts that were made in this period to bolster civic pride and promote Athenian greatness through linking to the past. Hypereides' funeral oration makes clear that Athens succeeded, at least to some extent, in overcoming the identity crisis it experienced after Chaironeia at the start of the Lycinan Age. The contrast with this later speech exemplifies that time dictates the agenda and that the *epitaphios*, even with its many conventions, could be effectively adapted to fit the occasion. Demosthenes chose to stress civic values by repeating a well-known litany of ancient stories. However, on top of that, he chose to introduce the myths of the eponymous heroes to the stage, explicitly evoking a more personal sense of connection with the glorious past, simultaneously reminding everyone of their membership of the democratic polis as a whole. While some may dub his oration tame and conventional, this was probably just what the Athenian citizens needed in their time of crisis. No one could expect that sixteen years later, in the summer after Hypereides' funeral oration, Athenian freedom would definitively come to an end. No *epitaphios* of later date has been preserved. It is, however, telling of the Athenian spirit that throughout all the conquests by foreign forces that followed over the centuries, Athenians continued to look back to the past as a source of strength.⁴⁰

Primary Sources

Demosthenes, *On the Crown* (speech 18).

C.A. Vince and J.H. Vince eds., *Demosthenes II. Orations XVIII-XIX: De Corona, De Falsa Legatione with an English translation* (London 1926).

Demosthenes *Against Leptines* (speech 20).

C.A. Vince and J.H. Vince eds., *Demosthenes I. Orations I-XVII, XX:*

³⁵ Christian Habicht, *From Alexander to Antony* (Cambridge, Massachusetts 1997) 36-39; Judson Herrman, *Hyperides: Funeral Oration. Edited with introduction, translation and commentary* (Oxford 2009) 12-14.

³⁶ Hypereides, *Funeral Oration*, 4-6; Rosalind Thomas, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989) 210.

³⁷ Hypereides, *Funeral Oration*, 19.

³⁸ *Ibidem*, 23.

³⁹ *Ibidem*, 37; Judson Herrman, *Hyperides: Funeral Oration. Edited with introduction, translation and commentary* (Oxford 2009) 23; Nicole Loraux, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (Cambridge, Massachusetts 2006) 182-184.

⁴⁰ See for instance Susan A. Alcock, "The problem of Romanization, the Power of Athens" in: M. Hoff and S. Rotroff eds., *The Romanization of Athens* (Oxford 1997) 1-7.

Olynthiacs, Philippics, Minor Public Orations with an English translation (London 1926).

Demosthenes, *Funeral Oration* (speech 60).

Norman W. DeWitt and Norman J. DeWitt eds., *Demosthenes VII: funeral Speech, Erotic Essay (LX, LXI), Exordia and Letters with an English Translation* (London 1962).

Robert Clavaud, *Démosthène: discours d'apparat (Épithaphios, Éroticos). Texte établi et traduit* (Paris 1974).

Hypereides, *Funeral Oration*.

Judson Herrman, *Hyperides: Funeral Oration. Edited with introduction, translation and commentary* (Oxford 2009).

Plutarch, *Demosthenes*.

Bernadotte Perin ed., *Plutarch. Plutarch's Lives. with an English Translation* (London 1919).

Plutarch, *Phocion*.

Bernadotte Perin ed., *Plutarch. Plutarch's Lives. with an English Translation* (London 1919).

Thucydides, *History of the Peloponnesian War*.

Henry Stuart Jones and John Enoch Powell eds., *Thucydididis Historiae in two volumes* (Oxford 1942).

Bibliography

Alcock, Susan A., 'The problem of Romanization, the Power of Athens' in: M. Hoff and S. Rotroff eds., *The Romanization of Athens* (Oxford 1997) 1-7.

Allen, Danielle S., "Changing the authoritative voice: Lycurgus' 'Against Leocrates'", *Classical Antiquity* 19, no. 1 (2000) 5-33.

Azoulay, V. and P. Ismard, ed., *Clisthène et Lycurgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique* (Paris 2012).

Clavaud, Robert, *Démosthène: discours d'apparat (Épithaphios, Éroticos). Texte établi et traduit* (Paris 1974).

Foxhall, Lin, Hans-Joachim Gehrke and Nino Luraghi ed., *Intentional history: spinning time in ancient Greece* (Stuttgart 2010).

Habicht, Christian, *From Alexander to Antony* (Cambridge, Massachusetts 1997).

Herrman, Judson, *Hyperides: Funeral Oration. Edited with introduction, translation and commentary* (Oxford 2009).

Humphreys, S.C., "Lycurgus of Boutadai: an Athenian aristocrat" in: *The strangeness of gods* (Oxford 2004) 77-129.

Loroux, Nicole, *The invention of Athens: the funeral oration in the classical city* (2nd edition; Cambridge, Massachusetts 2006 (1st edition 1981)).

Mitchel, Fordyce W., *Lykourgan Athens: 338-322* (Cincinnati 1970).

Marincola, John, Lloyd Llewellyn-Jones and Calum Maciver, ed., *Greek notions of the past in the archaic and classical eras: history without historians*, (Edinburgh 2012) 253-275.

Rhodes, P.J. and Robin Osborne, ed., *Greek historical inscriptions 404-323 BC* (Oxford 2003).

Schwenk, Cynthia J., *Athens in the age of Alexander: the dated laws & decrees of "the Lykourgan era" 338-322 B.C* (Chicago 1985).

Shear, Julia L., *Polis and revolution. Responding to oligarchy in Classical Athens* (Cambridge 2011).

Steinbock, Bernd, "A lesson in patriotism: Lycurgus' 'Against Leocrates', the ideology of the epehebeia, and Athenian social memory", *Classical Antiquity* 30, no. 2 (2011) 279-317.

Thomas, Rosalind, *Oral tradition and written record in Classical Athens* (Cambridge 1989).

Worthington, Ian, *Demosthenes: Statesman and Orator* (London 2000).

Anonymous, *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece* (Oxford 2013).

Leidschrift

Historisch Tijdschrift

presenteert:

Van bestraffing naar behandeling

Geestesziekten in de
moderne tijd (29.2)

Ingeleid door
Prof. E. Shorter

Met bijdragen van:

*L.F.J.M. van Bergen, J.C. Bos, N. van Brink,
S.L. Gilman, D. Porter, J.J.L. Saarloos,
M. Smith, J. Vijselaar, H. Westerink*

Los verkrijgbaar voor € 9,- Abonnement vanaf € 18,-
Bestellen en abonneren:

www.leidschrift.nl

Leidschrift

@Leidschrift

Resilience in Art?

Reflections on the Sculptures at Orsanmichele in Florence

**The Orsanmichele is the most Florentine monument of Florence.
Palazzo Vecchio is a public palace, like many other cities also have.
Santa Maria del Fiore is a cathedral, like every other city has.
But Orsanmichele is only in Florence.
Only in Florence could a monument like this come into being
that was half church and half granary;
that served religious and civic life,
that praised faith and labour.¹**

Piero Bargellini, art historian and once mayor of Florence, gave this description of the church and old granary of Florence, the Orsanmichele (fig. 1). When a citizen of early fifteenth-century Florence, or a present-day tourist for that matter, would make a stroll on the Via dei Calzaiuoli from the Palazzo Vecchio to the Duomo, he would pass the Orsanmichele on his left. The Florentine citizen would recognize the sculptures that adorn the exterior of the church (fig. 2) as the patron saints of the guilds of Florence. When a member of a guild passed his patron saint it was not unusual for him to stop for a moment, look up and ask for protection.

Today the sculptures attract a great deal of attention, but no longer from guild members seeking protection from their patron saint. Some of the sculptures at Orsanmichele were made by the protagonists of the return to the *all'antica* style in art: the Renaissance. Ghiberti, Donatello and Nanni di Banco all made statues for the Orsanmichele and hordes of people gather today before the church to admire the change in style that took place here. It is interesting to look at the genesis of these statues and the return to the *all'antica* style which took place in their creation.

Between 1399 and 1429 the guilds decided to order a sculpture of their patron saint to adorn a niche at the Orsanmichele. Why now? As will be shown below, the guilds had already been ordered in 1339 to do so. In an influential article the art historian Frederick Hartt used Hans Baron's theory of civic humanism to explain the commission of the statues and the coming about of the new style at the Orsanmichele as a response to several crises in Florentine society.² Although Hartt did not use the word resilience in his article, one can argue that he described the sculptures and their style as such. Can the commissions of the sculptures and the change in style

at Orsanmichele be explained by seeing them as acts of resilience and exponents of civic humanism? To answer this question I will first discuss the history of the Orsanmichele and then turn to the theory of Hartt.

Figure 1: Orsanmichele, northwest corner, Florence (Photo: Author).

¹ Piero Bargellini, as cited in Paola Grifoni and Francesca Nannelli, *Le Statue dei Santi Protettori della Arti Fiorentine e il Museo di Orsanmichele*, Quaderni del Servizio Educativo 14 (Florence 2005) 25. Translation of the Italian by the author. Original Italian text: *Orsanmichele è il monumento più fiorentino di Firenze. Palazzo Vecchio è un palazzo pubblico, come hanno anche molte altre città. Santa Maria del Fiore è una cattedrale, come hanno tutte le altre città. Ma Orsanmichele c'è soltanto a Firenze. Soltanto a Firenze poteva nascere un monumento come questo, che fosse mezza chiesa e mezzo granaio; che servisse alla vita religiosa e alla vita civile, che esaltasse la fede e il lavoro.*

² Frederick Hartt, 'Art and Freedom in Quattrocento Florence', in: Lucy Freedman Sander, ed., *Essays in Memory of Karl Lehmann* (New York 1964) 114-131. Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance; Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny* (Princeton 1966) revised edition.

History of the Orsanmichele and its decoration

In 1336 the *Signoria* of Florence passed a provision that ordered the construction of a new grain palace at the Via del Calzaiuoli. This site was first occupied by the monastery San Michele in Orto, hence the name of the Orsanmichele. When the monastery was demolished a loggia was erected that functioned as communal grain market. One of the new loggia's piers was decorated with an image of the Virgin Mary. In 1291 the Compagnia della Madonna di Orsanmichele (from here on: Compagnia) was founded. It was a lay confraternity that sang lauds before the image of the Virgin and performed charitable activities with the revenues gained by the sale of candles and offerings. When the Virgin Mary started to perform miracles a year after the foundation of the Compagnia, membership numbers and income increased heavily.³ In 1304 the loggia was destroyed and the venerated Virgin was damaged due to a fire. Therefore the Signoria approved legislation to build a new grain palace on the site in 1336.⁴

This decoration scheme, in which guilds decorated the exterior piers of the communal grain market and site of veneration for the Virgin Mary, had to my knowledge no precedent. How could an idea such as this be conceived?

The palace would: 'contribute greatly to the city's honour, beauty, and appearance, and to the commune's perfection'.⁵ The guild of the Arte di Por Santa Maria (Silk guild) was appointed to oversee the construction of the palace. The Silk guild, most likely after deliberation with the Compagnia, initiated in 1339 a petition to decorate Orsanmichele's external piers with the patron saints of the twelve major and middle guilds and that of the Parte Guelfa.⁶ The guilds and the political party were to decorate the piers with a painted – fresco or on panel – or sculpted image of their patron saint. They were to celebrate the annual feast day of their patron saint at Orsanmichele by placing candles, sold by the Compagnia.⁷

This decoration scheme, in which guilds decorated the exterior piers of the communal grain market and site of veneration for the Virgin Mary, had to my knowledge no precedent. How could an idea such as this be conceived? The idea of worshipping other saints than the Virgin Mary at Orsanmichele was not a new one in 1339. Due to the central location of the granary the palaces of the guilds of Florence were within a stone's throw. The Arte della Lana (Wool guild) began to construct their residence facing the west side of the grain palace in 1308.⁸ The same guild seems to have decorated an external pier of the old grain loggia with an image of their patron saint Stephen, because before 1336 offerings were made to the Compagnia and candles were lit in front of an image of the saint Stephen by the members of the Arte della Lana.⁹ This early example of patron saint veneration may have sparked the 1339 provision.¹⁰

The ordinances of justice from 1293 had approved 21 guilds in Florence. The seven richest and most influential were known as the *arti maggiori* or major guilds. The nine least influential guilds were called the *arti minori* or minor guilds. The five guilds that fell in between came to be known as *arti mediane* or median guilds. The new granary did not have enough external piers to accommodate a patron saint of every guild, therefore the 1339 provision only ordered the major and middle guilds, together with the Parte Guelfa, to decorate a niche.

Little primary source material has come down to us about the decorations executed in the period of 1339 to 1429 on the exterior of the Orsanmichele. Three major guilds – the Arte della Lana, Arte di Por Santa Maria and the Calimala (Merchants' guild) – took immediate action after the provision of 1339.¹¹ The Arte della Lana however, seems to be the only guild that ordered a marble statue of their patron saint Stephen for their niche.¹² Whether – and if so, how – the

³ John M. Najemy, *History of Florence 1200-1575* (Oxford 2006) 54.

⁴ Zervas, Orsanmichele a Firenze (testi) 28-35. Gert Kreytenberg mentions three reasons for the building of the new grain palace: embellishment of the community of Florence, a better storage facility for the grain and a better accommodation for the venerated Virgin. Gert Kreytenberg, 'Zur skulpturalen Dekoration von Orsanmichele in Florenz', in: Phillip Lindley and Thomas Frangenberg, *Secular Sculpture 1300-1550* (Stamford 2000) 33-54, there 34-37.

⁵ This was stipulated in the decree of 1336: 'et quod in honorem, decorationem et ornatum dicte civitatis multum cederet et Comuni proficium', see: Zervas, *Orsanmichele a Firenze (testi)* 43. Translation of Latin by Zervas. See for a transcription of the original provision Diane Finiello Zervas, *Orsanmichele, document 1336-1452* (Modena 1996) 19-20.

⁶ Diane Finiello Zervas, *The Parte Guelfa, Brunelleschi & Donatello* (New York 1988) 102-103. See Zervas, *Orsanmichele, document 1336-1452*, 21-22 for a transcription of the provision.

⁷ Zervas, *The Parte Guelfa, Brunelleschi & Donatello*, 102-103.

⁸ Giulio Gandi, *Le Arti Maggiori e Minori in Firenze* (Rome 1971) 137

⁹ Saverio La Sorsa, *La Compagnia d'Or San Michele ovvero una pagina della beneficenza nel secolo XIV* (Trani 1902) 196: '(...) e quando si fa l'offerta a santo Stefano al pilastro della loggia (...) 202 '(...) e simigliante facciano a l'offerta, che si fa a santo Stefano per la sue festa al pilastro d'Orto san Michele per li lanaiuoli (...) [Capitoli della Compagnia della Madonna d'Or san Michele dell'anno 1333]. Dieter Blume, 'Figura picta sive insculpta – Der Bildschmuck von Orsanmichele', in: H. Beck, M. Bückling and E. Lein, *Die Christ-Thomas-Gruppe von Andrea Verrocchio* (Frankfurt 1996) 17-40, there 21. Diane Finiello Zervas, 'Orsanmichele and its Operai, 1336-1436', in: Margaret Haines and Lucio Riccetti, *Opera: Carattere e ruolo delle fabbriche cittadine fino all'inizio dell'Età Moderna: Atti della Tavola Rotonda, Villa I Tatti, Firenze, 3 aprile 1991* (Florence 1996) 315-344, there 319-320. Zervas writes that the Arte della Lana was already venerating an image of Saint Stephan in the 1320's but she presents no documents attesting to it.

¹⁰ Blume, 'Figura picta sive insculpta – Der Bildschmuck von Orsanmichele', p. 21 came to the same conclusion.

¹¹ They decorated a niche with a marble tabernacle. Zervas, *Orsanmichele a Firenze (testi)*, p. 56. Kreytenberg, 'Zur skulpturalen Dekoration von Orsanmichele in Florenz', 37-38.

¹² Kreytenberg, 'Zur skulpturalen Dekoration von Orsanmichele in Florenz', 38. Zervas, *Orsanmichele a Firenze (testi)*, 56. Blume disagrees and is of the opinion that the Arte di Por Santa Maria and maybe the Calimala ordered a statue too. Blume, 'Figura picta sive insculpta – Der Bildschmuck von Orsanmichele', 22

Figure 2: Orsanmichele, north side, Florence (Photo: Author).

other guilds decorated their niche with a patron saint is uncertain. Only the statutes of the Beccai (Butchers' guild) attest that they decorated their niche with a painted image of Saint Peter in 1346.¹³ Possibly the other guilds followed suit, in any case Zervas discovered that the feast days of the patron saints were well established at Orsanmichele in 1347.¹⁴

The interior of the Orsanmichele was decorated too. After the expulsion of the Duke of Athens on the feast day of Saint Anne in 1343, an altar dedicated to that saint was created to remember the event.¹⁵ Between 1352 and 1359 the sculptor Orcagna made a new tabernacle for the venerated image of the Virgin painted by Bernardo Daddi. It was deemed so extraordinary and beautiful that the Signoria decided to move the grain market elsewhere and to make the Orsanmichele an oratory.

This transformation changed the character of the Orsanmichele and therefore also the character of its decoration. Guilds were no longer decorating a marketplace but a church. This may have incited them to decorate the interior of the Orsanmichele as well. In the second half of the fourteenth century several guilds – major, median and minor ones – commissioned a painted patron saint to decorate the inside of the church.¹⁶ In 1402 the Compagnia decided to take over the decoration scheme on the inside. The panel paintings were removed and a Compagnia purveyor was appointed to commission frescoes of the guild's patron saints.¹⁷

Between 1389 and 1395 the Via del Calzaiuoli was partly enlarged, making the undecorated exterior of the Orsanmichele more visible.¹⁸ This might have incited the guilds to resume their decoration responsibility on the exterior. The Arte di Por Santa Maria had already

¹³ Kreytenberg, 'Zur skulpturalen Dekoration von Orsanmichele in Florenz', 38.

¹⁴ Zervas, *Orsanmichele a Firenze (testi)*, 56. This conclusion is based on the account books of the Compagnia. It has to be noted however, that the celebrations do not prove that the guilds ordered depictions of their patron saints

¹⁵ Zervas, *Orsanmichele a Firenze (testi)* 61-62.

¹⁶ This also gave the minor guilds, who were not awarded a niche on the outside, the possibility to celebrate their patron saints' feast day at Orsanmichele. Some of these panel paintings have survived, but due to a decision from 1402 to replace all the panel paintings with frescoes it is impossible to know what they exactly looked like. Kreytenberg, 'Zur skulpturalen Dekoration von Orsanmichele in Florenz', 39-41. Zervas, *Orsanmichele a Firenze (testi)* 127.

¹⁷ Compagnia documents have survived showing the debts of the guilds to the Compagnia for executed frescoes. Zervas, *Orsanmichele a Firenze (testi)*, 194-195. See Zervas, *Orsanmichele, documents 1336-1452*, 118-119, documents 274 and 278.

¹⁸ Artur Rosenauer, 'Orsanmichele: The Birthplace of Modern Sculpture', in: Carl Brandon Strehlke ed., *Orsanmichele and the History and Preservation of the Civic Monument* (New Haven 2012) 169-178, there 176.

ordered a marble statue of their patron saint John the Evangelist in 1377. But after the broadening of the Via del Calzaiuoli other guilds started to follow the Arte di Por Santa Maria's example. In 1399, the Arte dei Medici e Speziali (Doctors and Pharmacists) decorated their niche with an enthroned Madonna and child and around 1404 the Arte dei Giudici e Notai (Judges and Lawyers) embellished their niche with a statue of Saint Luke. Due to the lack of primary source material the reasons behind the commissions remain unknown.

In 1406 the Signoria passed a provision ordering the remaining guilds and the Parte Guelfa to decorate their niche with a statue of their patron saint within the span of ten years. Guilds that would not comply would lose the rights of their niche. It is important to note that this provision only speaks of statues of patron saints and not of painted images anymore.¹⁹ The provision probably aimed at a decorative unity since there were already four sculptures in place. It is interesting to note that if the other guilds did indeed embellish their niche in the fourteenth century with a painted image, they were now ordered to replace it. It is however, more likely that there were no decorations in place on the exterior and that therefore the provision was passed.

Between 1406 and 1429 the remaining guilds ordered a statue of their patron saint.²⁰ The Arte della Lana even replaced its old Saint Stephen with a bronze version by Ghiberti. The *all'antica* Renaissance style first occurred in the Saint Mark from Donatello commissioned by the Arte dei Linaioli e Rigattieri (Cloth dealers) between 1409 and 1412 (fig. 3).²¹ Compared with the *Saint Luke* or the *Virgin and Child*, this statue is much more lifelike and it radiates emotional intensity. *Saint Mark* stands *contrapposto* in his niche and the contours of his body are clearly discernible under his garment. Later statues made by Nanni di Banco and Ghiberti were also executed in this new style. Although some documents concerning the commissions of the various guilds between 1399 and 1429 survived, most of the time they only tell us something about dates of execution and the price. Reasons for the commission are hard to come by. Therefore the shift in style and the sudden series of commissions are hard to understand. In 1964 Frederick Hartt proposed a possible explanation, to which we now turn.

The Patron Saints as Acts of Resilience

According to the art historian Frederick Hartt the changes in style – and the commissions of the statues themselves – had to be seen in the light of severe crises that afflicted Florence in the first decades of the fifteenth century.²² Hartt used the writings of Hans Baron who wrote about the rise of civic humanism in that same period.²³ In his writings professor Baron explained the change that occurred in humanistic writings in Florence at the beginning of the fifteenth century and the coming about of the mentality of the Renaissance. With that he meant the shift in mentality from medieval otherworldliness to the 'this-worldliness' of the Renaissance.²⁴ Baron argued that the development towards this mentality could be understood through the coming together of classical humanism and the *vita activa-politica*.²⁵ This combination of elements led at the beginning of the fifteenth century to the development of civic humanism: humanism in the service of the *bonum commune*. Baron was of the opinion that this combination of elements occurred during the wars Florence waged with its enemy Milan at the end of the fourteenth and the beginning of the fifteenth century. The challenges presented during these wars changed the mentality and goal of the Florentine humanists.

According to the art historian Frederick Hartt the changes in style – and the commissions of the statues themselves – had to be seen in the light of severe crises that afflicted Florence in the first decades of the fifteenth century.

In 1402 the Florentine republic found itself at the brink of destruction. All other city-states in northern and central Italy were conquered by Giangaleazzo Visconti of Milan and only Florence was left to counter Milan's attempt to create an empire in northern and central Italy.²⁶ When Giangaleazzo had surrounded Florence in the summer of 1402 the end seemed near and Florentine liberty seemed lost. But when Giangaleazzo fell ill with malaria and subsequently died in that same summer Florence found itself suddenly saved from peril. The Florentines presented themselves as victors of the war and the protectors of the free city-states of Italy, since it was Florence who saved them from tyranny and loss of liberty.²⁷ The threats that were

¹⁹ See Zervas, *Orsanmichele, documents 1336-1452*, p. 120-121 for a transcription of the provision.

²⁰ See appendix I for a list of the commissioned statues.

²¹ H.W. Janson, *The Sculpture of Donatello* (Princeton 1957) two vols. Vol. 2 16-21.

²² Hartt, 'Art and Freedom in Quattrocento Florence', 119-128.

²³ Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance; Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*. Hans Baron, 'A Struggle for Liberty in the Renaissance: Florence, Venice, and Milan in the Early Quattrocento', *The American Historical Review*, vol. 58, no. 2 (1953), pp. 265-289 (part 1). Baron, 'A Struggle for Liberty in the Renaissance: Florence, Venice, and Milan in the Early Quattrocento', *The American Historical Review*, vol. 58, no. 3 (1953), pp. 544-570 (part 2). Hartt, 'Art and Freedom in Quattrocento Florence', 120-121.

²⁴ As was summarized by Hankins in: James Hankins, 'The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni', *Journal of the History of Ideas*, vol. 56, No. 2 (1995) 309-338, there 312.

²⁵ Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966) 7. Hankins, 'The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni', 312-313.

²⁶ The republic of Venice was not conquered by Milan but it played no part in the war since it did not want to help Florence and Milan showed no interest in taking the republic.

²⁷ Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966) 41.

felt in the Florentine community prior to the death of Giangaleazzo in 1402 paved the way for the coming about of the Renaissance and civic humanism.

Civic humanism then, was using the texts and models from the ancient authors in order to serve the *bonum commune* and to defend the republican ideals of Florence. When the war against the tyrant Milan was won, it became all the more obvious that the republican ideals of Florence had to be cherished. In his book Baron analysed writings of early Florentine civic humanists to buttress his argument. Important texts were Leonardo Bruni's *Laudatio Florentinae Urbis*, or: *Panegyric to the city of Florence* and his *Dialogi ad Petrum Paulum Histrum* and the writings of Gregorio Dati and Coluccio Salutati were also discussed.²⁸

In these texts the early civic humanists wrote about the virtues of republican government. Bruni, for example, in his *Panegyric to the city of Florence* refuted the hypothesis that Florence was founded by the emperor Caesar. The city on the banks of the Arno was founded when Rome was still a republic: 'when the city of Rome saw her power, liberty, gifted minds, and the fame of her citizens in their greatest flower.'²⁹ This was important because Caesar was an absolute sovereign, like Giangaleazzo of Milan. Since Florence was proud of its republican system of government in which the Florentine citizens ruled the city, it was of value to trace the roots of Florence back to the Roman republic and not to the Roman Empire. Parallels between the republic of Rome and that of Florence were further clarified to attest to the grandeur of the city and the humanists followed the text models of the ancients to add lustre to their goal.³⁰ In short, the civic humanists turned away from their humanistic predecessors who only devoted themselves to study of and reflection on ancient texts. The wars with Milan made clear that the republican ideals of the city of Florence were worth fighting for. The civic humanists used models and texts from the ancients to achieve this goal.

According to Hartt the statues at Orsanmichele had the same mobilizing purpose and they functioned as the protectors of the community of Florence.³¹ Furthermore, they served as examples to

the members of the guilds. Just like the civic humanists had used text models from antiquity to draw parallels between Rome and Florence, the innovative sculptors reverted to the style of the ancients:

*The artists, themselves guild members, must have been as concerned as any other Florentine over the fate of their society, as deeply committed to its continuance, as aware of its limitations and dangers, and as influential in the growth of its ideals, all of which are reflected and paralleled in the content and style of the first great artistic achievements of the early Renaissance.*³²

The guilds continued to order sculptures of their patron saints during severe crises to mentally arm the community of Florence and therefore these statues can be seen as acts of resilience. But does this also explain the change in style? Hartt already noticed that, '[h]owever seductive, contentions concerning the relations between stylistic development and political history are notoriously difficult to demonstrate beyond a certain point.'³³ And we also have to remember that both Ghiberti and Donatello had shown a profound interest in the art of antiquity before they began working at Orsanmichele.³⁴

Hartt's theory has been influential in art historical literature.³⁵ Although it seems convincing in accounting for the sudden commissions and change in style, it fails on closer scrutiny. First of all, Baron's civic humanism, the basis for Hartt's theory, has been severely criticized in the last couple of decades.³⁶ In the fourteenth century, after the first provision of 1339, Florence also waged wars with its enemies. These conditions however, did not spark an abundant decoration scheme on the exterior of the Orsanmichele. Furthermore, William Caferro has shown that the wars also had advantages for the economy.³⁷

Can the commissions of the sculptures and the change in style at Orsanmichele be explained by seeing them as acts of resilience and exponents of civic humanism? In my opinion it is difficult to do so. Hartt examined the statues at Orsanmichele in a vacuum. He did not include the earlier decorations, like the tabernacle of Orcagna or the frescoes made after 1402, in his discussion. These decorations are important when trying to grasp the character of the Orsanmichele. It

²⁸ Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966). Baron cites and analyses the texts written by Bruni throughout his book. See for Baron's discussion of *Laudatio Florentinae Urbis* for example 64-65, 191-224. See for an analysis of the *Dialogi ad Petrum Paulum Histrum* p. 226-272. See Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966) 158, 168-71, 175-76, 205-06 for a discussion of *Dati's Istoria* and see 121-123, 146-160 for a discussion of *Salutati's De Tyranno*.

²⁹ Bruni as cited by Baron in: Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966) 61.

³⁰ Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966) 47-79.

³¹ Hartt, 'Art and Freedom in Quattrocento Florence', 120.

³² *Ibidem*, 130-131.

³³ *Ibidem*, 124.

³⁴ For Ghiberti and the art of antiquity see: Krautheimer, *Lorenzo Ghiberti*, 277-293. For Donatello see: Michael Greenhalgh, *Donatello and his Sources* (London 1982) 31-42.

³⁵ See for a good overview of the influence of Hartt's theory on art historical literature: Arjan R. de Koomen, *Een beeld van de Renaissance: De reputatiegeschiedenis van de Heilige Joris van Donatello* (Utrecht 2000) [PhD Dissertation] 285-291

³⁶ See for good summary of the scholarly debate and the criticism on civic humanism: James Hankins, 'The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni', *Journal of the History of Ideas*, vol. 56, No. 2 (1995) 309-338.

³⁷ William P. Caferro, 'Warfare and Economy in Renaissance Italy, 1350-1450', *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 39, no. 2 (2008) 167-209.

Figure 3: Donatello, Saint Mark (copy), c. 1412, Orsanmichele, Florence (Photo: Author).

was a place of gathering for the guilds of Florence. They worshipped their patron saints together with the venerated Virgin Mary and Saint Anne. The sculptures that were commissioned at the beginning of the fifteenth century were a completion of the decoration scheme. The guilds, moreover, were complying with the provisions from 1339 and 1406.

Furthermore, Hartt wrote that the 'march of the statues'³⁸ began when the duke of Milan, Gian Galeazzo Visconti, suddenly died in 1402, saving Florence from disaster.³⁹ Hartt remarked that by 1400 only two niches had been filled with statues and that after the death of Florence's enemy the remaining guilds suddenly started ordering sculptures, spurred on by the provision from 1406.⁴⁰ By 1400 however, already three statues stood on the exterior of the Orsanmichele. The last statue for Orsanmichele was ordered in 1425 by the Arte della Lana, 23 years after the death of Florence's enemy.

Therefore, it is difficult to believe that the statues were made as acts of resilience in a time of crisis.

As was already noted, little primary source material on the commissions of the statues has come down to us. There is no proof that the guilds of Florence saw these statues as a means to mentally mobilize the youths of Florence. The evidence that remains only attests to the fact that the guilds were in competition with each other. The account book of the Arte del Cambio (Moneychangers) which records the commission of Ghiberti's *Saint Matthew* luckily has survived.⁴¹ It does not mention any form of civic humanism, but it does however state that the statue had to be: 'at least of the size of the...Baptist...or larger...at the discretion of...Lorenzo.'⁴² This would have been the *Saint John the Baptist* made by Ghiberti for the Arte di Calimala some years earlier. This document attests that it was of the utmost importance for the Cambio to have statue at least a valuable as the Calimala.

It is true that the new style in art first appeared at the Orsanmichele, but civic humanism cannot explain this fact. I think it is more useful to see the commissions and the coming about of a new style in the light of the ongoing competition between the guilds and the artists themselves. This form of artistic development was already recognized in the middle of the fifteenth century when Lorenzo Valla tried to explain the artistic progress as a function of social interaction:

For it is ordained by Nature that nothing should be able to progress or grow very much that is not being built up, elaborated, and refined by many individual men, particularly men who are in competition with each other and vying with each other for public esteem. What sculptor or painter or other such artist would ever have been excellent or of any distinction in his craft if he had been the only practitioner of that craft? Each invents something different, and what each individual regards as excellent in the work of another he tries to imitate and rival and surpass. In this way an eagerness for study is kindled, progress is made, the arts grow up and reach the heights, and this happens the better and quicker the more individuals there are applying themselves to them. (...) no art can be established by a single man, nor indeed by a few men; it needs many, very many men, and these men must not be unknown to each other – how otherwise could they vie with each other and contend for glory.⁴³

³⁸ With which Hartt means the sudden start of the commissions for the sculptures.

³⁹ Hartt, 'Art and Freedom in Quattrocento Florence', 123.

⁴⁰ Ibidem, 123.

⁴¹ Published by Alfred Doren, *Das Aktenbuch für Ghibertis Matthäusstatue an Or San Michele zu Florenz* (Berlin 1906).

⁴² As cited by: Krautheimer, *Lorenzo Ghiberti*, 86.

⁴³ Lorenzo Valla as quoted in translation by Michael Baxandall, *Giotto and the Orators* (Oxford 1971), 118-119.

The nature of the commissions at Orsanmichele paved the way for the creation of a new style. Twelve different patrons all wanted a beautiful statue of their patron saint in the span of twenty-five years. This gave the artists the opportunity to interact with other artist working on a patron saint. The artists were able to look at sculptures of their colleagues, learn from them and try to surpass them. The guilds were competing with each other as well. This is attested in the account book of the Arte del Cambio.⁴⁴ Moreover, three guilds and the Parte Guelfa ordered a bronze statue instead of a marble one. Bronze was much more expensive than marble and therefore it showed the prestige of the guilds that were able to afford them. By ordering the bronzes for Orsanmichele the guilds became the patrons of the first large bronzes since antiquity.

To say that civic humanism cannot account for the commissions of the statues or the coming about of a new style does not mean that the monuments at Orsanmichele were not influenced by humanism.

The broadening of the Via del Calzaiuoli and the provision of 1406 are two important factors to understand the commissions of the statues. Furthermore, as was already noted, in 1402 the interior of the Orsanmichele was profoundly changed. The panel paintings were replaced by frescoes of the patron saints of the twenty-one guilds, but this happened under the guidance of a purveyor of the Compagnia. The niches on the exterior were the only places left under the direct authority of the guilds. Therefore, it is not that strange that the guilds started commissioning sculptures after 1402. After the provision of 1406 however, it took more than twenty years for the decoration scheme to finally be completed. Nanni di Banco, Donatello and Ghiberti, the most innovative artists of the day, all made three statues for the Orsanmichele. Guilds had to wait their turn to be able to hire their artist of preference. Therefore, the span of twenty years is understandable.⁴⁵

To say that civic humanism cannot account for the commissions of the statues or the coming about of a new style does not mean that the monuments at Orsanmichele were not influenced by humanism. It is undeniable that humanism at the beginning of the fifteenth century played an important role in Florentine society. In this period the interest in the ancient world grew immensely. The works that Baron cited in his book on civic humanism were widely read amongst the elite of Florence. In these texts humanists commented on and

used the texts and textual models of ancient authors. Furthermore, ancient history was used to clarify the foundation of Florence by the Romans.⁴⁶ Humanists were members of the guilds and the Parte Guelfa. Leonardo Bruni, a well-known humanist, even wrote the new preamble for the Parte's statutes between 1419 and 1420.⁴⁷ The ancient world also had a profound impact on artists. Through the study of ancient sculptures and reliefs, artists developed a new style in art which became visible in the statues at Orsanmichele.⁴⁸

Conclusion

In this article I have investigated if the commissions of the sculptures and the change in style at Orsanmichele can be explained by seeing them as acts of resilience and exponents of civic humanism. As I have shown above, it is in my opinion very difficult to do so. Competition amongst the guilds and the artists is an important factor in accounting for the commissions of the statues and the coming about of a new style, but it does not rule out Hartt's theory. I hope to have demonstrated that his arguments are not convincing. Except for the conformity of dates – the commissions and the wars with Milan and Naples – there is just no proof to see the sculptures in the light of civic humanism and therefore as acts of resilience. In the fourteenth century Florence also waged wars in which its liberty was threatened, but then there was no broadened Via del Calzaiuoli, no new decoration programme on the inside of the Orsanmichele, no pressing provision from the Signoria and artists did not start showing interest in the art of antiquity. Would it be possible then to consider the artists referring back to the art of antiquity as an act of resilience? This also seems unlikely. It is due to the relatively free nature of the commissions at Orsanmichele that they could create art and sculpt more innovatively than before. The fourteen statues at the exterior of the Orsanmichele are no acts of resilience but form part of the complex decoration scheme of the church that already started in 1339. Moreover, they are products of competition between the most innovative artists of the day.

Bibliography

Stefano Ugo Baldassarri and Arielle Saiber, eds., *Images of Quattrocento Florence: Selected Writings in Literature, History, and Art* (New Haven/Londen 2000).

Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance; Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny* (Princeton

⁴⁴ Doren, *Das Aktenbuch für Ghibertis Matthäusstatue an Or San Michele zu Florenz*.

⁴⁵ See Zervas, *The Parte Guelfa, Brunelleschi & Donatello*, 119-120 for a discussion on the selection of the artist by the Parte Guelfa

⁴⁶ Stefano Ugo Baldassarri and Arielle Saiber, eds., *Images of Quattrocento Florence: Selected Writings in Literature, History, and Art* (New Haven/Londen 2000) xxiii.

⁴⁷ Zervas, *The Parte Guelfa, Brunelleschi & Donatello*, 57-58.

⁴⁸ The impact of antiquity on Ghiberti and Donatello has already been noted. See note 28.

1966) [revised edition].

Hans Baron, 'A Struggle for Liberty in the Renaissance: Florence, Venice, and Milan in the Early Quattrocento', *The American Historical Review*, vol. 58, no. 2 (1953), pp. 265-289 (part 1).

Hans Baron, 'A Struggle for Liberty in the Renaissance: Florence, Venice, and Milan in the Early Quattrocento', *The American Historical Review*, vol. 58, no. 3 (1953), pp. 544-570 (part 2).

Michael Baxandall, *Giotto and the Orators* (Oxford 1971).

Dieter Blume, 'Figura picta sive insculpta – Der Bildschmuck von Orsanmichele', in: H. Beck, M. Bückling and E. Lein, *Die Christus-Thomas-Gruppe von Andrea Verrocchio* (Frankfurt 1996) 17-40.

William P. Caferro, 'Warfare and Economy in Renaissance Italy, 1350-1450', *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 39, no. 2 (2008) 167-209.

Alfred Doren, *Das Aktenbuch für Ghibertis Matthäusstatue an Or San Michele zu Florenz* (Berlin 1906).

Giulio Gandi, *Le Arti Maggiori e Minori in Firenze* (Rome 1971).

Michael Greenhalgh, *Donatello and his Sources* (London 1982).

Paola Grifoni and Francesca Nannelli, *Le Statue dei Santi Protettori della Arti Fiorentine e il Museo di Orsanmichele, Quaderni del Servizio Educativo 14* (Florence 2005).

James Hankins, 'The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni', *Journal of the History of Ideas*, vol. 56, No. 2 (1995), p. 309-338.

Frederick Hartt, 'Art and Freedom in Quattrocento Florence', in: Lucy Freedman Sander, ed., *Essays in Memory of Karl Lehmann* (New York 1964) 114-131.

Horst Waldemar Janson, *The Sculpture of Donatello* (Princeton 1957) [two vols.].

Richard Krautheimer, *Lorenzo Ghiberti* (Princeton 1982).

Arjan R. de Koomen, *Een beeld van de Renaissance: De reputatiegeschiedenis van de Heilige Joris van Donatello* (Utrecht 2000).

Gert Kreytenberg, 'Zur skulpturalen Dekoration von Orsanmichele in Florenz', in: Phillip Lindley and Thomas Frangenberg, *Secular Sculpture 1300-1550* (Stamford 2000) 33-54.

John M. Najemy, *History of Florence 1200-1575* (Oxford 2006).

Artur Rosenauer, 'Orsanmichele: The Birthplace of Modern Sculpture', in: Carl Brandon Strehlke ed., *Orsanmichele and the History and Preservation of the Civic Monument* (New Haven 2012) 169-178.

Saverio La Sorsa, *La Compagnia d'Or San Michele ovvero una pagina della beneficenza nel secolo XIV* (Trani 1902).

Diane Finiello Zervas, *The Parte Guelfa, Brunelleschi & Donatello* (New York 1988).

Diane Finiello Zervas, 'Orsanmichele and its Operai, 1336-1436', in: Margaret Haines and Lucio Riccetti, *Opera: Carattere e ruolo delle fabbriche cittadine fino all'inizio dell'Età Moderna: Atti della Tavola Rotonda, Villa I Tatti, Firenze, 3 aprile 1991* (Florence 1996) 315-344.

Diane Finiello Zervas ed., *Orsanmichele a Firenze* (Modena 1996) 2 vols.

Diane Finiello Zervas, *Orsanmichele, document 1336-1452* (Modena 1996).

Appendix I: Commissioned Statues

Arti Maggiori and Parte Guelfa, commissions in chronological order:

Arte di Por Santa Maria, Saint John the Evangelist, by Simone Talentini, 1377, marble.

Arte dei Medici e Speziali, Virgin and Child (Madonna della Rosa), by Niccolò di Pietro Lamberti (?), ante 1399, marble.

Arte dei Guidici e Notai, Saint Luke, by Niccolò di Pietro Lamberti, 1404-1406, marble.

Arte di Calimala, Saint John the Baptist, by Ghiberti, 1412-1416, bronze.

Parte Guelfa, Saint Louis of Toulouse, by Donatello, c. 1425, bronze.

Arte del Cambio, Saint Matthew, by Ghiberti, 1419-1423, bronze.

Arte dei Vaivai e Pellicciai, St. James Major, by Niccolò di Pietro Lamberti, c. 1420, marble.

Arte della Lana, Saint Stephen, by Ghiberti, 1429, bronze.

Arti Mediane, commissions in chronological order:

Arte dei Maestri di Pietra e Legname, The Four Crowned Saints, by Nanni di Banco, 1409-1417, marble.

Arte dei Calzolai, St. Philip, by Nanni di Banco, 1410-1412, marble.

Arte dei Beccai, St. Peter, by Bernardo Ciuffagni (?), c. 1412, marble.

Arte dei Linaioli e Rigattieri, Saint Mark, Donatello, c. 1412, marble.

Arte dei Fabbri, Saint Eligius, by Nanni di Banco, 1417-21, marble.

Arte dei Corazzai e Spadai, Saint George, Donatello, 1418, marble.

Déjà Vu

Een historisch tijdschrift met toekomst!

Word vriend van Déjà Vu door een mail te sturen naar dejavuhsvl@gmail.com en krijg voor 10 euro per jaar een Déjà Vu bij u thuis op de deurmat.

'Het Secret der Misse'

Vijf interdisciplinaire benaderingen van een pamflet

Pamfletten staan de laatste tijd weer volop in de belangstelling. De afgelopen paar jaar zijn er verschillende studies uitgekomen over deze 'blauwboekjes' uit de vroegmoderne periode. Om maar een paar voorbeelden te noemen: Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (2010), Clazina Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600 – 1750)* (2008) en Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (2011).

De vlugschriften zijn populair in het wetenschappelijk onderzoek, zowel bij historici als bij letterkundigen. Duidelijk wordt ook dat de pamfletten op veel verschillende manieren bekeken kunnen worden. Dingemanse past een argumentatieanalyse toe op de pamfletten, terwijl Michel Reinders alle pamfletten uit het jaar 1672 aan een analyse onderwerpt. Roeland Harms kijkt vervolgens weer naar de verschillende factoren rondom het pamflet, zoals de boekverkopers en censuurwetgeving.¹ Hoewel door deze studies veel nieuwe inzichten zijn verkregen, kan het onderzoek naar pamfletten zich nog verder ontwikkelen door nog meer interdisciplinaire methodes toe te passen.

In dit artikel wordt getracht te laten zien hoe verschillende analysemethodes kunnen bijdragen aan het onderzoek naar pamfletten. Het gaat dan specifiek om vijf verschillende analyses: de argumentatieanalyse, intertekstualiteit, de *Wordcloud*, connotatieanalyse en de metaforenanalyse. Dit zijn vijf zeer diverse analyses die uit hele andere takken van onderzoek voortkomen. Zowel de meer *old-fashioned* argumentatieanalyse als de *hypermoderne Wordcloud* komen aan bod. Het is hier echter niet de plaats om diep in te gaan op de discussies en geschiedenissen van de verschillende methoden. Wel is het de bedoeling te laten zien hoe het waardevol en vernieuwend kan zijn om verschillende analysemethoden bij elkaar te brengen bij het doen van historisch onderzoek naar pamfletten. Daarbij is het niet de bedoeling uitputtend te zijn. De vijf analysemethoden staan geenszins garant voor het brede spectrum aan mogelijke analyses, maar ze kunnen wel laten zien hoe nuttig het kan zijn om zeer uiteenlopende analyses bij elkaar te brengen.

Als casus bij de analysemethoden is gekozen voor het pamflet *Verhael van het Secret der Misse*.² Dit pamflet is gepubliceerd in het Rampjaar 1672, een jaar waarin de Republiek van verschillende kanten aangevallen werd, een jaar waarin er een heuse pamflettenwoede door het land ging en een jaar waarin twee voorname regenten (de gebroeders De Witt) die woede met hun leven moesten bekopen. Het pamflet vertelt over een complottheorie genaamd de Secrete Mis en

Figuur 1: Voorpagina van het pamflet met knuttelnummer 10350. Via <http://tempo.idcpublishers.info/search.php> geraadpleegd (27 augustus 2014).

het is een gesprek tussen twee heren, Mr. Rader en Mr. Goedhert. Dit pamflet, dat goed aansluit bij de actualiteiten in het Rampjaar, kan hier als *casestudy* dienen, omdat er veel verschillende aspecten in het pamflet zitten: het is een praatjespamflet, een complottheorie staat aan de basis en bovendien past het pamflet goed in de tegenstelling tussen Willem III en Johan de Witt. Bovendien was het een populair pamflet, want er zijn in de Knuttelcatalogus – de grootste pamflettencollectie in Nederland – maar liefst vier drukken

¹ Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010). Clazina Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600 – 1750)* (Hilversum 2008). Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011).

² Anoniem], *Verhael van het Secret der Misse, ofte uytvindinge van de rechte oorsaeken deser tegenwoordige oorlogen* (z.p. 1672). In de Knuttelcollectie: Kn. 10350. Raadpleegbaar via <http://tempo.idcpublishers.info/search.php> (27 augustus 2014).

van bekend.³ Door de verschillende analyses kan dit onderzoek een betere blik op geven op de betekenis van dit pamflet. Het pamflet verloopt als volgt: de heren Rader en Goedhert ontmoeten elkaar. Beiden komen uit Nijmegen, maar zijn gevlucht naar Holland. Nijmegen was immers op 9 juli 1672 in handen gekomen van de Fransen.⁴ Rader wil vervolgens aan Goedhert duidelijk maken waarom Goedhert niet bang hoeft te zijn voor de Fransen. Hij weet namelijk van de *Secrete Mis*: een complottheorie die de aanval op de Republiek verklaart. De Fransen en Engelsen willen niet de Republiek veroveren, maar willen haar juist herstellen in haar oude luister door stadhouder Willem III de macht te geven. Hiervoor heeft Rader drie argumenten: de steden vallen te snel, de steden en burgers komen in opstand en Frankrijk stoot niet door naar Amsterdam. Als Goedhert overtuigd is, moet de *secrete mis* nog worden verantwoord. Dit wordt gedaan door te laten zien hoe slecht het bestuur onder de gebroeders De Witt is geweest en hoe goed het zal zijn onder Willem III. Daarmee sluit het pamflet af.

Argumentatieanalyse

De argumentatieanalyse leent veel van de klassieke retorica, zoals onder andere opgeschreven door de Romein Quintilianus in zijn *De Institutione oratoria*. Schrijvers in de vroegmoderne tijd werden door de Latijnse school bekend met de retorica en ook schrijvers die niet deze Latijnse school doorliepen hielden zich meestal aan de klassieke regels door navolging van hun tijdgenoten.⁵ Door de argumentatiestructuur bloot te leggen kan snel achterhaald worden wat de schrijver wilde betogen.⁶ Quintilianus geeft de redenaar vijf taken: *inventio*, bedenken wat je wil zeggen, *dispositio*, structureren van de inhoud, *elocutio*, de aankleding van de tekst, *memoria*, het onthouden van de redevoering en *tenslotte actio*, het uitvoeren van de redevoering. Voor de pamfletschrijver waren vooral de eerste drie taken van belang. Voor de analyse is het belangrijk de *dispositio* en de *elocutio* bloot te leggen. Bij de *dispositio* draait het dan om de opbouw van het pamflet. Deze opbouw wordt door Quintilianus verdeeld in het *exordium* (inleiding), *narratio* (partijdige weergave van feiten), *propositio* (stelling), *argumentatio* en *peroratio* (slot). Bij de *elocutio* draait het om stijlfiguren, zoals de tegenstelling, de uitroep en de hyperbool.⁷

Wat betekent dit voor het onderzochte pamflet? Als het pamflet de eerste keer gelezen wordt, lijkt het een warboel aan informatie. Door echter te focussen op de klassieke argumentatiestructuur

Quintilianus geeft de redenaar vijf taken: inventio, bedenken wat je wil zeggen, dispositio, structureren van de inhoud, elocutio, de aankleding van de tekst, memoria, het onthouden van de redevoering en tenslotte actio, het uitvoeren van de redevoering. Voor de pamfletschrijver waren vooral de eerste drie taken van belang.

wordt het pamflet al snel overzichtelijker. De inleiding dient om de lezer ontvankelijk te maken voor wat er komen gaat. Goedhert staat symbool voor de lezer. Ook hij moet van zijn angst verlost worden. Rader vraagt daarom aan Goedhert wie hem de angst benam toen gezegd werd dat de Fransen binnen drie dagen bij Nijmegen zouden zijn. Goedhert antwoordt daarop: 'De ondervindinge van de onwaerhey'. Rader zegt hem vervolgens: 'Dese zal u oock nu dan dese vrees moeten benemen'.⁸ Ook het pamflet zal dus de onwaarheid laten zien en zo de vrees voor de Fransen wegnemen. Dat de nadruk zo wordt gelegd op de angst van Goedhert heeft ook een functie: door zijn angst uit te vergroten en doordat hij uiteindelijk van die angst bevrijd wordt, krijgt de *secrete mis* steeds meer overtuigingskracht. De *propositio* volgt vervolgens:

*Dat het reghte Doelwit van Vranckrijck en Engeland over langh geweest is, de Hollandsche Maaghd weder te herstellen tot haer ouwe luyster, die ze eenige Jaren gemist had: maer, om dat te bereyken, dat men een ander Doelwit moest vertoonen: te weten, dat beyde de Kroonen tot den Onderganck van die Maeghd als waren 't zamen spannende.*⁹

De *narratio* bevindt zich dus ná de *propositio*. Meestal was dit andersom, maar de *narratio* dient in dit pamflet ook als uitleg van de stelling. De *argumentatio* kan vervolgens vrij kort gehouden worden. De *narratio* heeft namelijk ook overtuigingskracht. Na de *argumentatio* is Goedhert overtuigd van Raders gelijk en hij roept uit: 'O wonderlijken Raad! Nu kan ick waertijck zien dat 'er een ander Doelwit in desen Oorlogh leyt als ick wel gemeent had'.¹⁰ Het hoofddeel van het pamflet is nu afgesloten, maar zal nog wel verantwoord moeten worden. Waarom is het goed dat deze *secrete mis* er is? Dit wordt gedaan door de tegenstelling te maken tussen het beleid onder de De Witten en onder Willem III. Goedhert vraagt zich af of er wel verschil tussen deze twee mannen is. Rader reageert daar fel op: 'Ja als nacht en dagh'.¹¹ Daarna legt Rader uit waarom

³ Kn. 10350, Kn. 10350a, Kn.10351, Kn.10352. De verschillende versies hebben alleen een ander voorblad. De inhoud blijft hetzelfde.

⁴ Rob Camps, *De 20 dagen van Nijmegen* (Zwolle 2007) 184.

⁵ Erik Gunderson (ed.), *The Cambridge companion to ancient rhetoric* (Cambridge 2009) 261 – 277.

⁶ Marijke Meijer Drees, 'Pamfletten: een inleiding', in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (ed.), *Het lange leven van een pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600 – 1900* (Hilversum 2006) 9 – 28.

⁷ A.D. Leeman, A.C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis* (Groningen 1987).

⁸ Kn. 10350, 3.

⁹ *Ibidem*, 4.

¹⁰ *Ibidem*, 10.

¹¹ *Ibidem*, 11.

Johan de Witt slecht is. De vergelijking met Cromwell speelt daarin een belangrijke rol. Als Goedhert vraagt naar het beleid onder Willem III, antwoordt Rader dat hij dat zelf zal moeten ervaren. Vooral moet Goedhert de secrete mis gedenken. Nu eindigt het pamflet vrij plotseling en Rader vertrekt.

Na deze analyse is de structuur van het pamflet inzichtelijk gemaakt. Dit zal helpen bij het begrijpen van de bedoeling van het pamflet en komt in de volgende analyses nog goed van pas.

Intertekstualiteit

De analyse van de intertekstualiteit wordt op veel tekstuele bronnen toegepast. Er wordt gekeken naar de verschillende teksten en bronnen die impliciet of expliciet in de te bestuderen tekst aanwezig zijn.¹² Op die manier kan bekeken worden welke intellectuele bronnen gebruikt worden door de schrijver en in welk kader de schrijver dacht. De analyse geeft dus inzicht in het denken van de schrijver en door de intertekstuele elementen te bestuderen kan ook duidelijk worden in welke richting de schrijver de lezer wil laten denken. Intertekstualiteit kan op verschillende manieren aanwezig zijn. Impliciet bijvoorbeeld door eenzelfde onderwerp te kiezen of door bepaalde structuren van andere teksten over te nemen. Expliciet kan er voor intertekstualiteit gekozen worden door bepaalde citaten of spreekwoorden in de tekst over te nemen die afkomstig zijn uit andere teksten. Dit kan ook onbewust gebeuren. Tegenwoordig worden bijvoorbeeld veel Bijbelcitaten uit uitdrukkingen gebruikt, zoals 'door het oog van de naald kruipen'. Vaak is schrijver zich echter niet meer bewust van de herkomst. Toch geeft het wel aan waar de Nederlandse cultuur vandaan komt en wat er belangrijk is geweest in de vorming van de taal.¹³

In de casus zitten meerdere letterlijk overgenomen citaten. Het citaat wat hier als voorbeeld zal dienen is: 'sic ars eluditur arte'. Dit antwoordt Rader als Goedhert vraagt: 'Werden die verstandige heren zo geblinddoekt! Die ik heb horen beschrijven de verzeienste, politiekste, vernuftigste heren van de ganse wereld te wezen?'.¹⁴ Goedhert vraagt dit naar aanleiding van de secrete mis waar de Loevesteinse heren zo intuïmen. De spreuk betekent zoveel als 'zo wordt de kunst misleid door de kunst'. De Latijnse zin is afkomstig uit het werk van Jacob Cats (1577 – 1660).¹⁵ Deze dichter was in de eigen tijd zeer bekend en was pas kort voor 1672 overleden. Dat de spreuk dus bij de lezer wel een belletje deed rinkelen is aannemelijk. Daarnaast volgt er achter de Latijnse spreuk ook een Nederlandse, cryptische uitleg: 'Zo speelt de Vos met de Kraan'. Ook hier zit

intertekstualiteit in verstopt. De vos die met de kraan (of raaf of kraai) speelt is namelijk een bekende fabel in de zeventiende eeuw. In 1668 werd deze fabel door de Franse schrijver Jean de la Fontaine uitgebracht.¹⁶

Wat vertelt deze fabel dan over de inhoud van het pamflet? De fabel draait om de vos en de kraai. De kraai heeft een stukje kaas in de bek dat de vos wel wil hebben. De vos zegt aan de kraai hoe mooi hij hem vindt en dat hij hem wel wil horen zingen, want als dat net zo mooi is als zijn veren dan moet dat wel prachtig zijn. De kraai voelt zich vereerd en begint te zingen. Daardoor valt het blokje kaas uit de bek en kan de vos het pakken.¹⁷ De parallellie met het pamflet is duidelijk. De kraai zijn de Witse regenten, de vos is Frankrijk. Frankrijk is de Witse regenten te slim af door vleierij en beloften waar de Witse luiden te gemakkelijk voor vallen. Dit is precies hoe de pamfletschrijver dacht over de situatie in 1672. Zijn pamflet schetst immers een beeld van de oorlog alsof Frankrijk de gebroeders De Witt heeft omgekocht om zo de Republiek aan te kunnen vallen. Uiteindelijk blijkt daardoor niet Frankrijk de kwade pier, maar de gebroeders De Witt.

Wat zegt deze intertekstualiteit over de kaders en denkwijze van het pamflet en de schrijver? De schrijver was wel bekend met de hedendaagse, internationale literatuur. Zowel de Nederlandse Jacob Cats als de Franse Jean de la Fontaine komen aan bod. Kennelijk ging de schrijver er ook van uit dat de spreuk en de fabel bekend waren bij het publiek, want veel uitleg krijgt de lezer immers niet bij de Latijnse spreuk of bij de referentie aan de fabel. De schrijver richt zich dus wellicht met het pamflet tot de belezen burger.

Met de opkomst van de computers veranderde er al veel in het historisch onderzoek en ook het internet zorgde voor nieuwe oplossingen, maar ook voor veel nieuwe vragen. Hoe moet er omgegaan worden met alle nieuwe informatie? Kan de berg aan informatie nog wel geordend worden en kunnen er vervolgens interpretaties aan gegeven worden?

Wordcloud-analyse

De Wordcloud-analyse is een heel nieuw soort van onderzoek. Met de opkomst van de computers veranderde er al veel in het historisch onderzoek en ook het internet zorgde voor nieuwe oplossingen, maar ook voor veel nieuwe vragen. Hoe moet er omgegaan worden met alle nieuwe informatie? Kan de berg aan informatie nog wel geordend

¹² Paul Claes, *Echo's echo's. De kunst van de allusie* (Nijmegen 2011).

¹³ Graham Allen, *Intertextuality* (Londen 2000).

¹⁴ Kn. 10350, 6.

¹⁵ Jacob Cats, *Alle de wercken van den heere Jacob Cats I* (Amsterdam 1712) 518.

¹⁶ Jean de la Fontaine, *The complete fables of Jean de La Fontaine*, vertaald door Norman R. Shapiro (Illinois 2007) xxvii, 5 – 6.

¹⁷ Jean-Marc Bassetti, 'Le Corbeau et le Renard', <http://www.lafontaine.net/lesFables/afficheFable.php?id=2> (26 april 2014).

Figuur 2: Wordcloud van het eerste deel van het pamflet. Het woord 'vrees' komt opvallend veel voor. Gemaakt met www.wordle.net (20 september 2013).

worden en kunnen er vervolgens interpretaties aan gegeven worden? Dit zijn bijvoorbeeld vragen die opdoemen bij historici in relatie tot het internet.¹⁸ De Wordcloud biedt een interessante manier van onderzoek aan met behulp van software die via het internet gemakkelijk te verkrijgen is.¹⁹

De *Wordcloud* (of *Tagcloud*) wordt al zo'n tien jaar ingezet op het internet. Websites gebruiken de *Wordclouds* bijvoorbeeld om snel te kunnen navigeren in de website. Pas sinds kort wordt echter duidelijk dat de *Wordcloud* ook voor wetenschappelijk onderzoek nuttig kan zijn. De *Wordcloud* heeft namelijk de vaardigheid om grote teksten snel samen te vatten en om vervolgens de samenvatting op een visueel aantrekkelijke manier naar voren te brengen. Daarnaast worden er programma's ontwikkeld met de *Wordcloud* waardoor tekstuele analyse verdiept kan worden.²⁰ Voor dit onderzoek is vooral de samenvatting van belang. De *Wordcloud* laat in een oogopslag zien waar de tekst over gaat en door de tekst op te delen kunnen op die manier ook ontwikkelingen worden laten zien in de inhoud van de tekst.

Voor het onderzoek naar het pamflet is het pamflet in logische delen opgeknipt. Daar waar duidelijke overgangen in de tekst aanwezig waren, is een streep getrokken. De verschillende delen zijn vervolgens

door de *Wordcloud*machine gegaan en daar zijn een aantal interessante zaken uit voortgekomen. Het pamflet laat bijvoorbeeld een duidelijke ontwikkeling zien. Als er gekeken wordt naar de eerste *Wordcloud*, blijkt het woord 'vrees' het meest voor te komen. In dit eerste stuk is vooral Goedert bang voor de Franse soldaten. Daarom is hij Nijmegen ontvlucht en bevindt hij zich nu in Holland. Rader had deze vrees ook, maar is er van af gekomen doordat hij 'by een secker Groot heer' is geweest die voor hem 'het kluwen wat anders ontwonden' heeft.²¹ Als er nu gekeken wordt naar het laatste deel van het pamflet waar ook een *Wordcloud* van gemaakt is, valt op dat daar het meest voorkomende woord 'gerust' is. Duidelijk is dus dat de vrees is omgeslagen naar rust en dat de secrete mis zijn werk gedaan heeft.

Naast een *Wordcloud* van de verschillende delen is er ook een *Wordcloud* van het gehele pamflet gemaakt. De meest voorkomende woorden zijn dan 'hebben', 'worden' en 'zouden'. Deze drie werkwoorden impliceren dat er ook een voltooid deelwoord achteraan komt. Dit is in de meeste gevallen ook zo en dat laat zien dat het pamflet een vertelling is. Het pamflet vertelt over wat er gebeurd is en wat de verschillende lieden gedaan hebben. Door dus de gebeurtenissen te laten zien, wil het pamflet overtuigen van de complottheorie.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: KNAW, 'The eHumanities Group', www.ehumanities.nl (26 april 2014).

¹⁹ Voor de *Wordclouds* in dit artikel is gebruik gemaakt van: textalyser.net en www.wordle.net (27 augustus 2014).

²⁰ Florian Heimerl, Steffen Lohmann, Simon Lange, Thomas Ertl, 'Word Cloud Explorer: Text analytics based on Word Clouds', *System Sciences* (2014) 31 – 39.

²¹ Kn. 10350, 3.

Figuur 3: Wordcloud van het laatste deel van het pamflet. Het woord 'gerust' neemt een opvallende plek in. Gemaakt met www.wordle.net (20 september 2013).

Daarnaast valt ook het gebruik van de woorden 'oorlog' en 'vrede' op. Hoewel deze woorden normaal als tegenpolen gebruikt worden en oorlog dan een negatieve connotatie en vrede een positieve connotatie heeft, wordt deze betekenis in het pamflet omgewisseld. Vrede is in de ogen van de pamfletschrijver niet altijd positief, zoals blijkt uit het volgende citaat: 't welk zij dan quasi zullen komen stutten met een vrede de koning aan te bieden, die reputatieus en hoffelijk genoeg zal zijn: en zo zullen zij de andere Provinciën ten prooi overgeven aan de slavernij van Frankrijk'.²² Vrede en oorlog staan dus niet recht tegenover elkaar. Oorlog heeft zelfs soms een positieve bijklank. De oorlog is immers begonnen door Frankrijk en Engeland om de Hollandse Maagd, de verpersoonlijking van de Republiek, in eer te herstellen. Zij dient dus een juist doel.

Connotatie-analyse

Voor de volgende analyse is gebruik gemaakt van de connotatie van verschillende woorden. Woorden en zinnen hebben een betekenis, maar kunnen naast deze 'denotatie', ook nog een 'connotatie' hebben. Dit is een soort verborgen betekenis die niet zo letterlijk wordt gezegd, maar wel zo wordt bedoeld. Deze manier van analyseren is onder andere door Roland Barthes in de jaren vijftig groot gemaakt. Deze Franse filosoof bestudeerde in de jaren vijftig populaire cultuuruitingen en bracht de verborgen betekenis aan

het licht. Hiermee wilde hij vooral kritiek geven op de burgerlijke mythe. De manier van onderzoeken kan echter ook goed toegepast worden op historisch onderzoek. Het is belangrijk om de verborgen betekenissen uit de tekst te halen en door te kijken naar de connotatie kan deze betekenis naar voren worden gehaald. Roland Barthes doet dit bijvoorbeeld met de voorkant van het Franse tijdschrift *Paris-Match*. Hierop stond een jonge, zwarte soldaat afgebeeld die een militaire groet brengt aan de Franse vlag. Dit is de denotatie van het beeld. De connotatie is echter dat ook de kolonies achter het Frans kolonialisme staan, want ook de gekoloniseerde voelt zich fijn bij de Franse vlag.²³ Hoewel dit voorbeeld laat zien hoe deze analyse op beelden toepasbaar is, kan de analyse ook goed op teksten worden toegepast door naar verschillende actoren te kijken en de connotatie van de woorden rondom deze actoren.

Voor het pamflet is er gekeken naar verschillende hoofdfiguren. Dit zijn Johan de Witt, de Loevesteinse factie, stadhouder Willem III en consorten en de koningen van Engeland en Frankrijk. Voor alle groepen is gekeken naar de zinnen waarin zij genoemd worden en vervolgens is geanalyseerd welke connotatie uit deze zinnen voort komt. Werkwoorden en bijvoeglijk naamwoorden spelen hierin een belangrijke rol. Er is onderscheid gemaakt tussen positief/negatief en actief/passief in de connotatie.

²² Kn. 10350, 6.

²³ Louis-Jean Calvet, *Roland Barthes. Een biografie*. Vertaald door Jeanne Holierhoek (Amsterdam 1992) 128 – 134.

Uit deze analyse komt een duidelijke volgorde van goede of slechte actoren. Daarbij is dus vooral gelet op of de actoren positief dan wel negatief omschreven worden. De tegenstelling passief/actief is zo uitgelegd dat als iemand slecht is en actief dit het slechte nog versterkt. Andersom geldt dit ook voor goede personages. De rangorde (van positief naar negatief) die voortkomt uit de analyse, is de volgende:

1. Koningen Engeland en Frankrijk
2. Stadhouders Willem III
3. De Loevesteinse factie
4. Johan de Witt

Opvallend is dat de stadhouder niet op de eerste positie staat. Immers, het pamflet pleit ervoor om de stadhouder meer macht te geven en in eer te herstellen. Toch zijn het de koningen van Engeland en Frankrijk die als echte 'goeierikken' uit het pamflet rollen. Als er gekeken wordt naar de analyse blijkt dat stadhouder Willem III in totaal 21 keer expliciet genoemd wordt. Hiervan zijn dertien vermeldingen positief, acht negatief. Van de 21 vermeldingen waren er vier actief, zeventien passief. In deze grote passiviteit schuilt de verklaring voor de positie van Willem III. Uit het pamflet komt hij meer naar voren als een speelbal van grote mogendheden dan als zelfhandelend persoon. Daardoor kan hij minder goed als de *good guy* neergezet worden. Het pamflet geeft zelf ook een verklaring voor deze passiviteit:

[De stadhouder] moest zich stil houden, als binnenlands tussen zijn duizenden van vijanden zijnde, die hem alle toegang van iets te kunnen ondernemen afgesneden hadden door dien verschrikkelijken langen en eeuwigen Dijk [= Eeuwig Edict]: zijn vrienden waren te weinig om haar daar in te mengen: de minste reppinge den zelve was crimen laesae Majestatis.²⁴

Voor de twee negatieve subjecten geldt eenzelfde principe. De Loevesteinse factie is minder negatief dan Johan de Witt, omdat zij passiever benoemd worden in het pamflet. Ook hiervoor geeft het pamflet een verklaring: *'die men oordeelden van zijn factie te zijn, doch door geen kwaadaardigheid tot die partij overgebracht waren, maar door misverstand verleid'*.²⁵ De Loevesteinse factie is dus minder slecht, omdat zij verleid is door de echte 'slechterik', namelijk Johan de Witt. Hij komt in het pamflet duidelijk naar voren als de handelende en zeer negatieve hoofdperson.

Metaforenanalyse

De laatste analyse betreft de metaforenanalyse. De metaforenanalyse, zoals toegepast in dit onderzoek, is afgeleid van linguïstisch onderzoek van George Lakoff en Mark Johnson. Deze Amerikaanse wetenschappers hebben in het boek *Metaphors we live by* (1980) overtuigend aangetoond dat metaforen veel meer zijn dan alleen een expressie. Metaforen laten een denkwereld zien en kunnen een samenleving weergeven. Lakoff en Johnson geven als voorbeeld de metaforen die gebruikt worden in de westerse wereld als het gaat om een debat of discussie. Er wordt dan gesproken van 'iemand wint een argument', 'hij verdedigt zijn standpunten', etc. Er wordt dus gesproken over een debat alsof het een oorlog is. Dit geeft weer hoe de samenleving denkt over debatten. Vervolgens wordt er een denkoefening met de lezer gedaan: wat als er over debatteren gesproken zou worden in termen van dansen? De cultuur rondom discussie en debat zou dan heel anders zijn. Het zou wellicht een harmonieus spel worden waarbij op elkaar gereageerd wordt, maar zo dat het geheel een mooi schouwspel zou zijn. Met dit voorbeeld laten de schrijvers zien dat de samenleving op een bepaalde manier wordt gestructureerd door de metaforen die gebruikt worden.²⁶ Interessant is het nu om deze benaderingswijze ook toe te passen op historische samenlevingen.²⁷

[...] Amerikaanse wetenschappers hebben in het boek Metaphors we live by (1980) overtuigend aangetoond dat metaforen veel meer zijn dan alleen een expressie. Metaforen laten een denkwereld zien en kunnen een samenleving weergeven.

Voor deze analyse zijn uit het pamflet alle metaforen gehaald en opgedeeld naar categorie. Dat betekent dat er onderwerpen voorkomen als 'scheepvaart', 'toneel' en 'het menselijke lichaam'. Als er gekeken wordt naar de hoeveelheid metaforen, valt op dat de categorie 'het menselijk lichaam' er duidelijk uitspringt. Verreweg de meeste metaforen betreffen dit onderwerp. De meest gebruikte metafoor is die van de Republiek als Hollandse maagd. Zo wordt zij herhaaldelijk genoemd. Dit heeft als effect dat er woorden als 'schoon', 'rein' en 'gezond' op de Republiek geplakt kunnen worden. Hiertegenover staan haar bekruiers, de gebroeders De Witt. Ook zij komen vaak voor bij de lichamelijke metaforen. Bij hen gaat het echter niet om maagdelijkheid, maar juist om ziekte en verval. Op die manier worden de broers verbonden met woorden als 'vies' en

²⁴ Kn. 10350, 5.

²⁵ Kn. 10350, 7.

²⁶ George Lakoff en Mark Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago 1980) 3 – 6.

²⁷ Een ander voorbeeld van een onderzoek naar metaforen in pamfletten: Marijke Meijer Drees, 'Goed voor de ogen. Brilmetaforiek in vroegmoderne pamfletten', in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (ed.), *Het lange leven van een pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600 – 1900* (Hilversum 2006) 129 – 142.

'on gezond'. Daarnaast worden zij meerdere malen verbonden met lichaamsdelen als de voet en het been. Dit is niet per ongeluk. Deze lichaamsdelen hebben een negatieve connotatie, want ze zijn laag bij de grond. Het is niet het hart of het hoofd, maar de voet die door de modder banjert. Op die manier helpen de metaforen nogmaals om aan te geven dat de Republiek te maken heeft met indringers die haar ziek maken en die dus verjaagd moeten worden.

Als er een ding is dat het pamflet duidelijk wil maken dan is het wel dat Johan de Witt slecht is en dat de Republiek geholpen moet worden om van deze kwade persoon af te komen. Alle analyses ondersteunen dit, maar meer opvallend is dat de analyses eigenlijk verrassend weinig te zeggen hebben over stadhouder Willem III. Hoewel op de voorkant van het pamflet 'Uytgegeven door een Lief-hebber van Sijn Hoogheyt'²⁸ geschreven staat, is de inhoud van het pamflet betrekkelijk neutraal over zijn rol als stadhouder. Veel belangrijker zijn de koningen van Frankrijk en Engeland. De verschillende analyses laten dit overtuigend zien. De argumentatieanalyse structureert de inhoud en vertelt hoe het pamflet is opgebouwd: niet Willem III als rechtmatige stadhouder staat centraal, maar het laten zien welke rol Frankrijk en Engeland hebben. De intertekstualiteitanalyse laat met de verwijzing naar de fabel van De la Fontaine zien dat de Witse heren om de tuin zijn geleid door het slimme Frankrijk. De *Wordcloud*-analyse toont dat het pamflet erom draait de angst voor deze koningen weg te nemen en de connotatieanalyse laat zien dat de koningen van Frankrijk en Engeland de titel van *good guys* verdienen. De metaforenanalyse ten slotte vertelt ons dat de gebroeders De Witt een ziekte zijn die de anders zo gezonde Republiek ziek maken. De koningen van Frankrijk en Engeland zullen de Hollandse maagd genezen van haar kwaal.

Conclusie

De uitgevoerde analyses vullen elkaar duidelijk aan en daarom is het nuttig om met verschillende analyses te werken. Het is daarbij van groot belang ook buiten de gebaande paden te treden en een kijkje te nemen bij andere vakgebieden en specialismen. Door van elkaar elementen over te nemen en de dialoog aan te gaan, kan het pamflettenonderzoek weer een stap in de goede richting zetten en kan er nog meer bekend worden over deze populaire 'blauwboekjes'.

Literatuurlijst

Allen, G., *Intertextuality* (Londen 2000).

[Anoniem], *Verhael van het Secreet der Misse, ofte uytvindinge van de rechte oorsaken deser tegenwoordige oorlogen* (z.p. 1672). In de Knuttelcollectie: Kn. 10350. Raadpleegbaar via <http://tempo.idcpublishers.info/search.php> (27 augustus 2014).

Calvet, L., *Roland Barthes. Een biografie*. Vertaald door Jeanne Holierhoek (Amsterdam 1992).

Camps, R., *De 20 dagen van Nijmegen* (Zwolle 2007).

Cats, J., *Alle de wercken van den heere Jacob Cats I* (Amsterdam 1712).

Claes, P., *Echo's echo's. De kunst van de allusie* (Nijmegen 2011).

Dingemanse, C., *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600 – 1750)* (Hilversum 2008).

Fontaine, J. de la, *The complete fables of Jean de La Fontaine*, vertaald door Norman R. Shaprio (Illinois 2007).

Gunderson, E. (ed.), *The Cambridge companion to ancient rhetoric* (Cambridge 2009).

Harms, R., *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011). Heimerl, F., S. Lohmann, S. Lange, T. Ertl, 'Word Cloud Explorer: Text analytics based on Word Clouds', *System Sciences* (2014) 31 – 39.

Kruijff, J. de, M. Meijer Drees en J. Salman (ed.), *Het lange leven van een pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600 – 1900* (Hilversum 2006).

Lakoff, G. en M. Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago 1980).

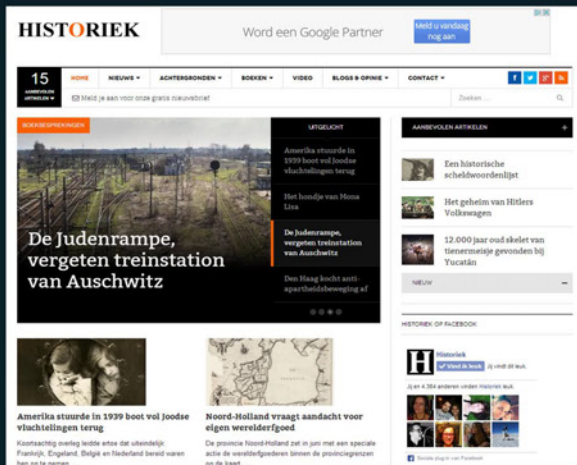
Leeman, A.D. en A.C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis* (Groningen 1987).

Reinders, M., *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).

²⁸ Kn. 10350A, 1.

ONLINE GESCHIEDENISMAGAZINE Omdat we ook van gisteren zijn

HISTORIEK

NIEUWS - BLOGS & OPINIE - TRIVIA
HISTORISCHE ACHTERGRONDEN
BOEKBESPREKINGEN - BIOGRAFIEËN
HISTORISCHE FOTO'S - WO I & II

Samenwerkingsrubrieken met onder meer:
 KB - Rijksmuseum - Teylers Museum -
 NIOD en Museum Meermanno

Van de makers van HISTORIEK:

Vandaagindegeschiedenis.nl

PicturaHistoria.com

Writing home

National identity in expatriates' letters, 1978-2009

All of human history has seen the movement of people across the face of the earth¹ in the quest of a better (career) future. Since the 1980's though, the phenomenon of globalization of business has stimulated the rise of an expanding group of people who can be characterized as 'transnational', a term referring to people who have the freedom, legally and economically, to move across borders and between cultures, doing business on their way.² Expatriates exemplify this group, and many current scientific works study expatriation in association with the job market's dynamics.³

Historians, however, have largely neglected expatriates as subjects of research. The flourishing field of migration history, for instance, focuses on the type of migrants who have left their home country once and for all. It should be noted here that the expatriates leave their country for a limited period of time. Moreover, expatriates are strikingly absent in vivid academic discussions about globalization and the notion of national identity. The worldwide process of globalization, accompanied with large-scale immigration, has made historians, anthropologists and sociologists study either the way native populations experience the specific social phenomena within the boundaries of their own country, or how the immigrants' sense of national identity gets affected by moving to a foreign country.

In many countries the presence of immigrants is seen as a threat to social cohesion; a threat to the natives' national 'homes'. This crisis of home leads to a lack of a sense of belonging and drives people to a search for an identity.

Opposing the general idea that globalization leads to the erosion of national identity, Frank Lechner (2007) has argued that globalization is an interactive process with exogenous forces being locally reinterpreted and reshaped. Within this process, national identities are redefined but will not lose their place in the global scene. Nations have a future in globalization and national communities will renegotiate their identities within the constraints of the world polity.⁴ In other words, Lechner claims that national identity can take the form of a reflexive discourse. More recently, Jan-Willem Duyvendak (2011) discussed the current 'crisis of home' in Western Europe and the United States. The author has stressed that the processes of migration and globalization have distorted the feeling of 'being at home'. In many countries the presence of immigrants is seen as a threat to social cohesion; a threat to the natives' national 'homes'. This crisis of home leads to a lack of a sense of belonging

and drives people to a search for an identity. On both sides of the Atlantic, people desperately search for 'national identity', a search that is manifested in the construction of national canons, symbols, icons, practices and stories.⁵

But how do the expatriates fit into these debates about globalization, migration and national identity? In the academic studies that have been mentioned so far, globalization, as a characteristic of our time, is discussed alongside the concept of national identity in relation to immigrants. My research, however, concerns the expatriates; and an expatriate, who knows that repatriation will occur sooner or later, is not an immigrant whatsoever. The existing studies which do discuss the issue of the expatriates concentrate on the contribution of the expatriates in the globalizing job market or the expatriates' citizenship status after having lived abroad for a considerable amount of time.⁶ It is remarkable that heretofore I have not come across any scientific study that deals with the expatriates in the light of national identity. Hence, there is a historiographical gap that my research aims to cover.

In order to explore how expatriates dealt with feelings of belonging and national identity, I studied the private correspondence of two expatriate families that cover the period 1978-2009. Within my research I also analyzed to what extent the introduction of new communication technologies, such as e-mail and Skype, have affected their identification with their homeland.

The importance of studying private letters in relation to the notion of national identity was extensively discussed by the anthropologist Barbara Henkes. Her study on the private correspondence of a transnational family within the years 1929-1940, revealed that the members of this family, residing in the Netherlands and Germany during the Second World War, decided to set aside their political differences and their own national identifications, and tried to find

¹ Paul Kelly, 'Introduction: Between culture and equality', in Paul Kelly (ed.), *Multiculturalism reconsidered* (Cambridge 2002) 1.

² Westwood Sallie, *Trans-nationalism and the politics of belonging* (Routledge 2000) 2.

³ A great example is the book *New directions in expatriate research* edited by Michael J. Morley, Noreen Heraty and David G. Collings.

⁴ Frank Lechner, 'Redefining national identity: Dutch evidence on global patterns', *International Journal of Comparative Sociology* 48 (2007) 355-356

⁵ Jan-Willem Duyvendak, *The politics of home: Belonging and nostalgia in Western Europe and the United States* (New York 2011).

⁶ An example is Nancy Green's articles 'Expatriation, Expatriates and Expats: the American Transformation of a Concept', *The American Historical Review* 114 (2009) 307-328, and 'The politics of exit: Reversing the immigration paradigm' *The journal of modern history* 77 (2005) 263 – 289.

common elements that could unify them as a family throughout these difficult times. Henkes' study shows that the national identity of the members of transnational families turns into a reflexive discourse within their private correspondence, and proves Frank Lechner's view on the reflexivity of national identity.

Furthermore, Solrun Williksen and Niggel Rapport focus on the importance of 'place' in the lives of transnational families. In the case of the immigrants and – I would add – the expatriates, the fact that they do not have a fixed place brings to the surface the feeling of homesickness, which is described as the sense of longing for another place, referring to a spatial/geographical separation⁷, and as a state of distress for those who have left their home and find themselves in a new, unfamiliar environment.⁸ As Williksen and Rapport argue, the immigrants, who move between homes and who form homes in movement, do not necessarily sacrifice identification with places. That is the reason for the emphasis on 'emplacement', the way in which identity is continually generated by acts of home-making. In this frame, the authors underline the power of items, such as souvenirs from home, in triggering and sustaining the nostalgia of a certain place, and how these items of the 'nation' provide physical and emotional accommodation at times of dispersion and dissolution.⁹

The significance of the sense of belonging for human beings has also been highlighted by David Fitzgerald (2008), who added an interesting perspective to the theme of 'belonging' through the prism of technology. According to him, the new transportation and communication technologies stretch the limits of space and time and constitute the driving forces which allow migrants to belong to a single community anchored in multiple, distant geographic localities.¹⁰

National identification: Americans and Australians

A sense of belonging is crucial for human beings and this is not less true for immigrants, expatriates and 'transnationals'. This is clearly visible in the two archives that I studied. The first archive is of an American family that lived and worked in Zambia and Cameroon from 1978-1983. The family is constituted by a husband (Rick S.), a wife (Kathleen S.) and a child (Preston). Both parents were brilliant academics, who held various teaching positions in countries in Africa, Europe and America, published several scientific articles and

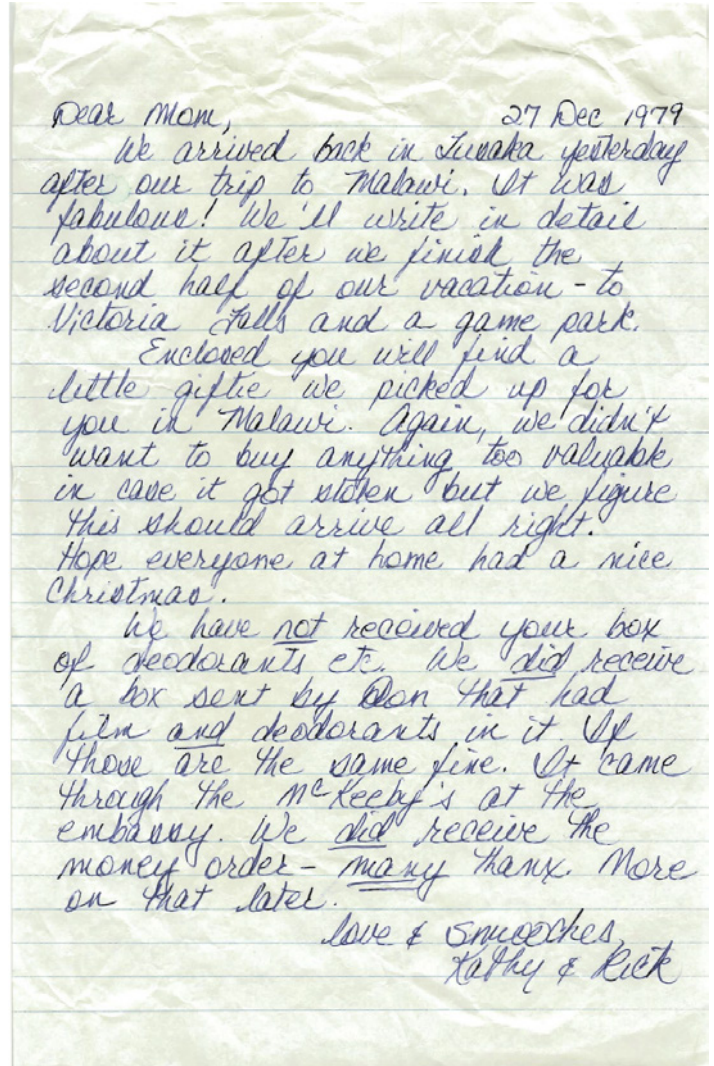

Figure 1: Derived from the American family's archive. Entry code 1.0054.1.2.03.15

gave numerous presentations around the world. The second family has Australian origins and its archive contains correspondence from the period 1990-2009. The family consists of a husband (Greg L.), a wife (Glenda L.) and two children (Christopher and Jacinta), who lived in the United Kingdom, Norway and The Netherlands. The husband was a chemical engineer who occupied several positions in the Shell Company during his successful career, while the wife was an early childhood educator, who later became co-founder of the Expatriate Archive Center.

⁷ Jan-Willem Duyvendak, *The politics of home. Belonging and nostalgia in Western Europe and the US* (New York 2011) 123.

⁸ M. A. L. Van Tilburg, A. J. J. M. Vingerhoets, G. L. Van Heck, 'Homesickness: a review of the literature' *Psychological medicine* 26 (1996) 899.

⁹ Solrun Williksen and Niggel Rapport, Introduction in Williksen and Rapport (eds.), *Reveries of home: Nostalgia, authenticity and the performance of place* (Newcastle upon Tyne 2010) 3-12.

¹⁰ David Fitzgerald, 'Colonies of the little motherland: membership, space, and time in Mexican migrant hometown associations', *Comparative Studies in Society and History* 50 (2008) 145.

Both correspondences underline the crucial importance of acts of home-making and practices of emplacement, through which transnationals counter feelings of homesickness. As Williksen and Rapport have indicated, the existence of souvenirs or items from home in the transnationals' new home is an apparent act of homemaking. Within this context, the first way of identifying with the homeland in the correspondence of the two expatriate families was the 'material items of home'. For example, the American couple was attached to tapes of movies and ball games, as well as a sports magazine from home, whereas the Australian family strongly identified with the traditional Australian food and the typical Australian products.

In 1981, from Zambia, Rick S. wrote to his mother-in-law that 'since there are no movies in English in town (...) we'd be glad to pay for the tape and postage for an occasional ball game or such'¹¹, and 'My "Sports Illustrated" comes in the mail'¹². While Glenda L. kept sending her parents ordering lists of almost anything Australian: from alcohol, cosmetics, and tomato sauce (!)¹³, to Australian pecans and Aussie T-shirts, socks and caps¹⁴, as well as newspapers¹⁵ and music tapes.¹⁶ Moreover, in 1994, in a letter from Norway, Glenda mentioned to her parents that when she and her husband participated in the World Petroleum Congress, they 'went to a reception for the Melbourne lobby and were treated to some scrum Aussie food – Kings Brie and other cheeses, king prawns, oysters – Fosters! and dried fruit'¹⁷, showing how much they missed real Australian food. Glenda's enthusiasm about tasting Australian food proves Maria-Amelia Viteri's point that when an actual trip is not possible, traditional food achieves, even if momentarily, a 'return' to the lost homeland.¹⁸

More specifically, Viteri concentrates on the feeling of nostalgia, which has a temporal dimension, and refers to a separation with the happy times of one's past¹⁹, as a part of a migrant's everyday life. According to her, when one's safe and stable connection to the collectivity and the homeland becomes threatened, this connection becomes articulated and reflexive. Thus, the immigrants' circulation of 'nostalgia food products', the re-enactment of rituals and the re-creation of places define alternative ways of belonging to their homeland.

The expatriates' identification with 'immaterial items of home' constitutes, in my view, another alternative way of belonging to the distant homeland. As inspired by the writings of the two families, such 'immaterial items' can be considered the national holidays, the traditional music and the national sports team of the homeland.

To begin with, both families sought to celebrate the national holidays of their native countries, as a means to maintain the important feeling of belonging to their distant homes

To begin with, both families sought to celebrate the national holidays of their native countries, as a means to maintain the important feeling of belonging to their distant homes. As far as the Americans are concerned, the American Embassy of each country they lived in always prepared Thanksgiving festivities so that the American expatriates could celebrate all together. Regarding the Australian family, Glenda L. wrote once from Norway to her parents: 'tomorrow is Aust. Day – as you probably know! – We are meeting a few Aussies for coffee and cake (...) so that will be nice.'²⁰ The previous quotations suggest that even when home lies tens of thousands kilometers away, the new environments do not make the families forget their country's customs and festivals; they still need to get together and celebrate with other compatriots the national day of their country, thus underlining 'the compelling human need to belong and to feel at home'²¹

Additionally, Kathleen S. expressed her national identity by teaching her students traditional, folk American music and by singing songs with a nostalgic content about her homeland. As she said: 'I conduct a folk-singing club at school every Monday afternoon. This consists of about 15 girls and I sitting around and singing songs like "Country Roads" and "Blowing in the Wind."²² The Australians now fiercely supported the Australian national sports team wherever in the world they might be, articulating this way their own national identity. What Glenda L. wrote to her parents during the Winter Olympics of 1994 which took place in Norway is characteristic of this: 'We barracked hard for the

¹¹ Letter from Rick S. to Kathleen's mother, 10-12-1981, Expatriate Archive Centre, Rick and Kathleen S. archive, 1 437 2 3 6.

¹² Ibidem, 1 437 2 4 2.

¹³ Letter from Glenda L. to her parents, 9-9-96, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.2.9e.

¹⁴ Letter from Glenda L. to her parents, no date provided, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.9.

¹⁵ Letter from Glenda L. to her parents, 9-9-96, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.2.9e.

¹⁶ Letter from Glenda L. to her parents, 13-5-94, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.2.56d.

¹⁷ Letter from Glenda L. to her parents, 2-6-94, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.18.

¹⁸ Maria Amelia Viteri, 'Nostalgia, food and belonging: Ecuadorians in New York City' in Sarah Albiez et al (eds.), *Ethnicity, belonging and citizenship* (Madrid 2011) 231.

¹⁹ Jan-Willem Duyvendak, *The politics of home. Belonging and nostalgia in Western Europe and the US* (New York 2011) 123.

²⁰ Letter from Glenda L. to her parents, 25-11, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.2.35d.

²¹ Carol E. Kelley, *Accidental immigrants and the search for home. Women, Cultural identity, and community* (Philadelphia 2013) 3.

²² Letter from Rick and Kathleen S. to Kathleen's mother, 17-10-1979, Expatriate Archive Centre, Rick and Kathleen S. archive, 1.0054.1.2.03.06.

*Aussies last night and saw them win bronze at speed skating. The kids made special placards to wave so I hope we were on T.V. at home.*²³

Taking all these to a more theoretical level, Eviatar Zerubavel has spoken about the constructed nature of national identity through the lens of memory. The author introduces the concept 'mnemonic community' and brings out terms, such as 'mnemonic traditions', 'commemoration' and 'social nature of human memory'²⁴, which point to the constructed and practiced nature of identity: traditions have to be upheld and commemorations have to be performed on a repeated basis by a particular community. That said, memory is the reason that the expatriates continue to feel a part of the community of their 'lost' homeland. Therefore, from celebrating national holidays to singing traditional songs and supporting the national team of their homeland, the expatriates clearly adopt all the devices mentioned by Zerubavel to practice the 'mnemonic community'.

Moreover, both families identified with their homeland via 'theoretical ways of identification'. To start with, the expatriates used their country of origin as a benchmark to assess their new environment. 'The atmosphere of Cape Town is like that of San Francisco: sophisticated, cosmopolitan, accepting, exciting'²⁵, wrote Rick and Kathleen while touring around South Africa, and Glenda, after a trip to Monaco, 'Dad, it is sunny and warm here – a little like the Gold Coast in Australia with lots of eucalyptus growing.'²⁶ The way I perceive it, the positive connotation of these comparisons in relation to the expatriates' homeland reveals that a similar to the homeland's landscape can evoke nostalgic thoughts about the expatriates' distant home.

Another common 'theoretical' characteristic between the two correspondences was the identification with the educational principles of the mother country. Both the American and the Australian family wanted to raise the children with the principles of their own country. The Americans, as teachers, emphasized more on the actual educational system of their homeland. To provide an example, in Cameroon the couple chose to teach and register their son at a school that was 'primarily American in thrust and nurtured by the American Embassy.'²⁷ The Australians considered the general social mores of their country the best values to instill in their children. As Glenda characteristically wrote to her grandparents:

*As always, stories from both Greg's and my childhood are often shared to illustrate a point, or to bring awareness of differences between growing up today on the other side of the world and our experiences of life in country Australia. Values and social mores are interwoven into these conversations and we see that despite a generation, a vastly different world, and a vastly different lifestyle to us, the values we instill in our children are those you instilled in us.*²⁸

Every expatriate longs to bring the two halves of life together, the world of birth and the world of here and now. The longing is an ache for continuity, as though our psyches were a Roman architect waiting for the last stone to join the curves into a sturdy symmetrical whole, able to frame a life completely, without disruption or discontinuity.

TRUE NORTH
A Memoir of Jill Ker Conway
Vintage
ISBN 0-679-74461-4

Figure 2: Derived from the Australian family's archive. Entry code 1.0003.1.2.1.06.1

Last, the Australian family thought very highly of the culture of their native country and for them it was a standard to compare all the other cultures they came across with. After a trip to Ireland Glenda was stating: 'I think it is the Irish people, their openness, friendliness, honest and genuine nature that makes it such a special place to visit. We could see many similarities between their culture and the Australian.'²⁹ The American family, admittedly in a more moderate way, developed a similar attitude by making frequent references to the cultural activities organized by the American embassy: 'the American Embassy here had a little Thanksgiving wingding for us com-patriots'³⁰, or by praising the cozy atmosphere of the American neighborhoods:

In Malawi we were lucky enough to stay with some friends of friends who were most gracious and their neighborhood strongly resembled suburban American, where one lawn joins the other, where children can

²³ Postcard from Glenda L. to her parents, 26-2-94, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.2.35d.

²⁴ Eviatar Zerubavel, *Time maps: collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003) 2-42.

²⁵ Newsletter from Rick and Kathleen, 11-1980, Expatriate Archive Centre, Rick and Kathleen S. archive, 1.0054.1.2.03.33.

²⁶ Postcard from Glenda L. to her father, 21-5-91, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.1.04.010.

²⁷ Letter from Kathleen S. to her mother, 31-3-1981, Expatriate Archive Centre, Rick and Kathleen S. archive, 1.0054.1.2.03.44.

²⁸ Letter from Glenda L. to her grandparents, no date provided, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.1.3.32.

²⁹ Letter from Glenda L. to her father, 6-8-94, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.15.

³⁰ Letter from Kathleen S. to her mother, 26-11-1979, Expatriate Archive Centre, Rick and Kathleen S. archive, 1.0054.1.2.03.12.

28th Oct.

Dearest Gram -

It was great news to hear you do not have to have the operation and that you are starting to feel a little better. I was amazed to hear you so chirpy on the telephone despite the fact you must have been feeling rather miserable. I am glad you have Jill there too. She is a tower of strength and we all appreciate her help at this time, I spent all Saturday after I spoke to you making pastry for a pastie and lots of sausage rolls, so you were constantly in my thoughts. I was cooking in preparation for a week (5 days) away with a friend and her children. She has 3 children, 2 girls + a boy. The girls are the same age as Christopher + Jacinta and Jessca + Christopher are in the same class at school. Ben is 3 & a very busy boy. He loves having Christopher around to play 'rough + tumble'. We left Cobham yesterday to come to the Cotswolds area. It is about 1 1/2 hours from home. We are staying in a little thatched country cottage - just like you would see in a pc. It is very pretty. The village is about the same size as Navarre with a po. school and a pub. It is very peaceful here. We are going walking today (a 2 1/2 hr walk) across the fields to two little villages.

JUST FOR YOU

I rang Jen on Sun. night in Paris. She met Simon safely at the airport and they have had a very busy 2 days exploring Paris + seeing all the sights. She was unsure of their plans but they thought they might go down to the Dordogne area (South of Paris) to see some French countryside.

Greg is in Holland for part of this week - so you see we are all very scattered around. We come home to Cobham on Friday. I will ring you on the weekend. Keep smiling Gram you are a strong lady.

lots of love for now. Glenda + Co XO.

Figure 3: Derived from the Australian family's archive. Entry code 1.0003.1.2.1.04.003

safely run down the street to Johnny's, and, where you can take a walk after dinner and be greeted by your neighbors who very likely will be doing the same thing.³¹

The American Embassy example also stresses the longing for 'humans of home'. As illustrated at a previous point, the association with other compatriots brought a feeling of familiarity and joy to all the expatriates, from both families. Even further though, for the Americans, hanging around with other Americans, provided a sense of security in dire straits, meaning the strange situations they had to face while living in the African countries which were so different from the western world. As their correspondence revealed, an American's expertise and opinion was always trusted within these difficult circumstances. For example, Kathleen, before giving birth to

her child, was very worried about the conditions in African hospitals. This is what she sent her mother a while before delivering her baby: 'Each mother is American. Each mother has expressed satisfaction with the doctor and the hospital and that gives me confidence.'³² Naturally, a similar characteristic did not emerge in the correspondence of the Australians, since they lived in countries with a more comfortable lifestyle. Ultimately, what is worth mentioning is that these transnationals drew not to the natives in their new environments, but to other transnationals from their country of origin.

Within the passage of time, the way the two expatriate families identified with their homeland did not change. I came to this conclusion after exploring whether the introduction of new communication technology and more direct methods of getting in

³¹ Newsletter from Rick and Kathleen, 28-1-1980, Expatriate Archive Centre, Rick and Kathleen S. archive, 1.0054.1.2.03.17.

³² Letter from Kathleen S. to her mother, 26-12-1981, Expatriate Archive Centre, Rick and Kathleen S. archive, 1 437 2 3 7.

touch with beloved ones back home, such as faxing, e-mailing and video-calling, altered the expatriates' identification with their native land.

The archive of the American family could not constitute a source of relevant to the subject findings, since during the time this correspondence took place - from 1978 to 1983 - new communication technologies had not appeared yet. On the other side, the Australian family's archive, which coincide with the advent of the commercial internet in the 90's, was enlightening in understanding the role of technology within the expatriate life. The study of their writings has indicated that notwithstanding the family's competence in sending faxes and e-mails ('Dear everyone who I can email, fax and send by snail mail'³³, was writing Glenda in a relevant e-mail), as well as in using instant ways of communication such as video-calling: '*I love our lively bi weekly conversations. Telephoning and skypeing is a great way for us to connect*'³⁴, the connection with their motherland remained a stable procedure throughout the years. In other words, new communication technology did not change the expatriates' national identification; on the contrary, it even enhanced it. For instance, quite a few quotations with a nostalgic for the homeland tone were found in the e-mails and faxes that Glenda sent back home: '*I miss greatly the warmth of Australia – of family and friends.*'³⁵

Furthermore, the extensive use of the advanced methods of communication that the internet had to offer did not denote a change on the frequency of the family's correspondence. Glenda continued writing detailed letters to her relatives and friends, while at the same time she was able to stay in touch with them via faxes and video-calling. Hence, it can be said that for the Australians the new communication technologies served more as a means to facilitate the identification with their distant homeland, rather than a factor that could alter this process. Fitzgerald's view that communication technologies stretch the limits of time and space and allow migrants to belong to a single community even when they are anchored in distant geographic localities, is obviously proven.

Conclusion

All the formerly mentioned ways of identification, the 'material items of home', the 'immaterial items of home', the 'theoretical ways' and the 'humans of home' provided, as Williksen, Rapport and Viteri argued, physical and emotional accommodation within the uprooting experience of expatriation and facilitated the connection with the

faraway motherland. Thus, the reflexive nature of national identity, as argued by Henkes and Lechner, became clearly apparent.

The correspondence of the two expatriate families also offered us lucid evidence on how 'writing home' functioned as the channel through which the expatriates' national identity was being expressed and preserved throughout the years they spent in so many different countries of the world. To me, the letters of the expatriates represent a way to preserve their sense of identity within a jumble of new social stimuli, while at the same time they facilitated the sense of belonging to the community of the distant homeland, and maintained the linkage between the members of the transnational families, as highlighted by Henkes.

As the correspondences of the two expatriate families have demonstrated, the identification with the native land is a long-lasting process, which goes hand in hand with the expatriate life and manifests itself in a variety of ways

All in all, this particular article aspired to give the initial impetus to a further exploration upon the subject of expatriation. As the correspondences of the two expatriate families have demonstrated, the identification with the native land is a long-lasting process, which goes hand in hand with the expatriate life and manifests itself in a variety of ways. In my opinion, this should suffice to let the subject of expatriation enter the large discussion about national identity and open new horizons of research.

Bibliography

Duyvendak, Jan-Willem, *The politics of home. Belonging and nostalgia in Western Europe and the US* (New York 2011).

Expatriate Archive Centre, Archive Rick and Kathleen S. Entry number 1.0054. The private correspondence of the American family, Letters from 1.0054.1.1.1.01.01 to eac1 437 Spradling, 1978-1985.

Expatriate Archive Centre, Archive Greg and Glenda L. Entry number 1.0003. The private correspondence of the Australian family, Letters from 1.0003.1.1.01 to eac1 3 4 2, 1994-2009.

³³ E-mail from Glenda to multiple recipients, 5-4-98, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.3.8.

³⁴ E-mail from Glenda to multiple recipients, 19-11-07, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.3.08.19.

³⁵ E-mail from Glenda L. to multiple recipients, 25-12-02, Expatriate Archive Centre, Australian family's archive, number 1.0003.1.2.1.05.007.

Fitzgerald, David, 'Colonies of the little motherland: membership, space, and time in Mexican migrant hometown associations', *Comparative Studies in Society and History* 50 (2008) 145-169.

Henkes, Barbara, 'Letter-Writing and the construction of a transnational family: A private correspondence between the Netherlands and Germany, 1920-1949' in *Life writing matters in Europe* (Heidelberg 2012).

Kelley, Carol E., *Accidental immigrants and the search for home. Women, Cultural identity, and community* (Philadelphia 2013).

Kelly, Paul, 'Introduction: Between culture and equality', in *Multiculturalism reconsidered* (2002) 1-17.

Lechner, Frank J., 'Redefining national identity: Dutch evidence on global patterns', *International Journal of Comparative Sociology* 48 (2007) 355-368.

Morley Michael, Heraty Noreen, and Collings David G., *New directions in expatriate research* (Basingstoke 2006).

Van Tilburg M.A.L, Vingerhoets A.J.J.M, Van Heck G.L, 'Homesickness: a review of the literature' *Psychological medicine* 26 (1996) 899-912.

Viteri, Maria Amelia, 'Nostalgia, food and belonging: Ecuadorians in New York City' in *Ethnicity, Belonging and Citizenship* (2011) 221-236.

Westwood, Sallie, *Trans-nationalism and the politics of belonging* (Routledge 2000).

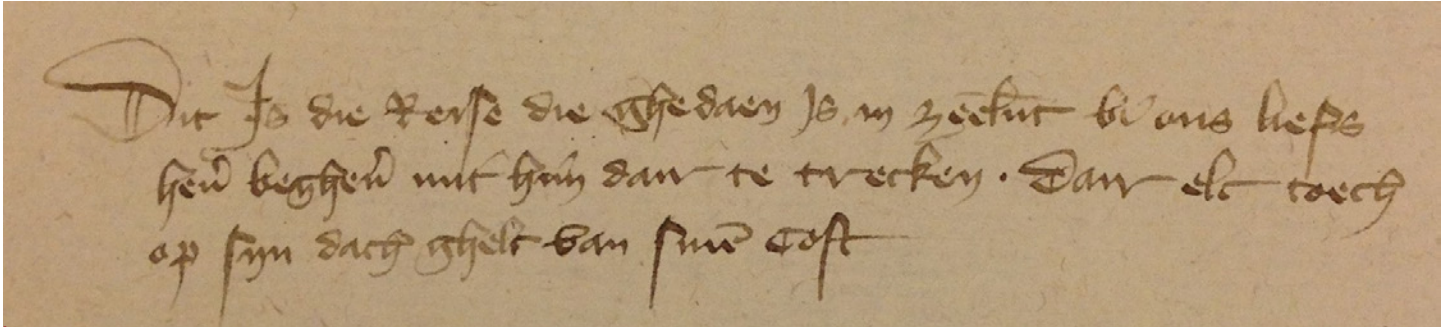
Williksen Solrun, Rapport Niggel, *Introduction in Reveries of home: Nostalgia, authenticity and the performance of place* (2010) 3-15.

Zerubavel, Eviatar, *Time maps: collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003).

Een curieuze reis

Leidse troepen in Zeeland in 1408

In het stadsarchief van Leiden bevindt zich een rekening van een krijgstocht uit 1408 naar Zeeland.¹ Waarom een krijgstocht tijdens de Arkelse oorlog naar een gebied waar niet gevochten wordt? Is het een vergissing van de klerk? Een latere hand stelt dat dit waarschijnlijk een tocht naar Woudrichem betrof. Maar dat zat een daaropvolgende lezer niet lekker, Woudrichem is doorgestreept. Wie vertrokken er in 1408 uit Leiden, waar gingen zij heen en waarom?

Figuur 1: Archief der Secretarie van de stad Leiden, Stadsbestuur (SA I), toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016

In dit artikel wordt ingegaan op de aanleiding en het verloop van de Arkelse oorlog tot 1408. Vervolgens worden de gebeurtenissen in de eerste helft van 1408 onder de loep genomen.² De vroege vijftiende eeuw was een roerige tijd. Er woedden al decennia diverse grotere en kleinere oorlogen en het graafschap Holland-Zeeland Henegouwen stond als zelfstandig vorstendom naast de zich uitbreidende Bourgondische landen. De druk die de rijke Bourgondiërs en het economisch machtige Vlaanderen uitoefenden op het graafschap was enorm. Enerzijds zetten de Bourgondiërs door hun rijke hofhouding de toon voor de Hollandse graven en anderzijds vormde de Vlaamse (en later ook Brabantse) markt een aantrekkelijk eenheid voor de Hollandse en Zeeuwse steden. Het zou een onweerstaanbare invloed uitoefenen en uiteindelijk hield het graafschap twee decennia later op te bestaan als zelfstandig vorstendom.³ De gebeurtenissen rond de reis vormen een goed voorbeeld van de situatie zoals die was ontstaan in deze jaren.

Het geslacht van Arkel en de Arkelse Oorlog

In 1408 woedde er al zeven jaar oorlog in het gebied tussen Lek en Merwede, rond Gorinchem, Leerdam en het land van Arkel, de

belangrijkste bezittingen van de heren Van Arkel. Die familie had zich vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw ontwikkeld tot een machtsfactor van belang. Een positie die zij in de 14de eeuw verder uitbouwde. Het maakte de Van Arkels één van de sterkste adellijke geslachten van Holland.⁴

Met domeinen die lagen op de grens van Holland, Utrecht en Gelre namen de Van Arkels actief deel aan de politiek in die drie vorstendommen. Omdat het 'Land van Arkel' niet onderworpen was aan het gezag van de graven van Holland en strategisch lag, waren de Van Arkels in staat zich goeddeels te onttrekken aan de oprukkende feodalisering. Desondanks ontkwamen ook zij niet aan concessies, zo werd bijvoorbeeld in 1290 de burch van Gorinchem aan graaf Floris V opgedragen.⁵ Deze relatie had ook voordelen. Als trouwe bondgenoot verkreeg het geslacht eind dertiende eeuw tolvrijheden voor Gorinchem en het Land van Arkel van de graaf van Holland en de hertog van Brabant. Enerzijds door trouwe dienst en het financieren van de grafelijke wensen en anderzijds door een succesvolle huwelijkspolitiek vergrootte het geslacht zijn macht en aanzien.⁶

¹ Archief der Secretarie van de stad Leiden, Stadsbestuur (SA I), toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016.

² Dit wordt gedaan op basis van stukken uit de archieven van Leiden en Zierikzee en de archieven van de graaf van Holland. Met name de stukken uit dit laatste archief, de bodelonen, helpen de gebeurtenissen te reconstitueren. De bodelonen, overzicht van boden die voor de graaf berichten afleverden, melden vaak (zeer summier) wat de strekking van de boodschap was en waar die naar toe werd gebracht. De stukken uit het Leidse archief geven met name zicht op de tocht zelf, de stukken uit het archief van Zierikzee werpen enig licht op de gebeurtenissen in de stad maar met name de gevolgde. Daarnaast wordt op basis van secundaire literatuur de reis in de historische context geplaatst. Hierbij is er aandacht voor de met de oorlog samenhangende financiën. Dit laatste op de studies die gedaan zijn over de Arkelse oorlog, de grafelijke financiën en de onderliggende ontwikkelingen binnen de Nederlanden die uiteindelijk leidden tot de Bourgondische eenwording.

³ zie voor een recent werk over de Bourgondische eenwording en de wisselwerking tussen vorst en onderdanen hierin R. Stein De Hertog en zijn Staten, de eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380 ca. 1480 (Hilversum 2014).

⁴ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412; een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990) 53.

⁵ Waale, *De Arkelse oorlog*, 51-52.

⁶ *Ibidem*, 36 - 41.

Otto van Arkel (heer vanaf 1360) breidde zijn gebied actief uit met de steun van Albrecht van Beieren, graaf van Holland-Zeeland en Henegouwen.⁷ Rond 1390 nam zijn zoon Jan van Arkel het roer over. Jan was al sinds 1385 lid van de Grafelijke Raad. Toen in 1389 een verbond werd gevormd, ter ondersteuning van de graaf⁸, prijkte Jan met zijn vader bovenaan de lijst van ondertekenaars. Hoewel zijn officiële rol wisselde, is het duidelijk dat Jan zeer machtig en invloedrijk was.⁹ Zoals blijkt uit het feit dat hij de zwager van twee hertogen van Gelre was.

In zes generaties waren de Van Arkels uitgegroeid tot een belangrijk geslacht. Zij waren de rijkste familie in het graafschap Holland-Zeeland en in het bezit van een eigen hof en hofhouding. Waale stelt dat de inkomsten van de Van Arkels de reguliere grafelijke inkomsten in Holland-Zeeland evenaarden. Hun strategisch gelegen bezittingen stelde hen in staat de handelsroutes die door hun landen en via de Merwede en de Lek liepen te beïnvloeden.¹⁰

Het is dan ook de vijandschap tussen Willem en Jan van Arkel die de oorzaak vormde van de oorlog die in 1401 uitbrak. Daarbij speelde de schade en hinder die de steden van Holland en Zeeland ondervonden van de handelsvoorrechten van de Van Arkels een belangrijke bijrol.

De positie van Jan van Arkel wekte afgunst bij Willem van Oostervant (de zoon en opvolger van Graaf Albrecht).¹¹ In 1392 kwam Willem (gesteund door zijn eigen factie, de Hoeken¹²) in conflict met zijn vader (en de Kabeljauwen) en werd hij uit het grafelijk bestuur geweerd. De macht van Jan van Arkel nam dientengevolge verder toe.¹³ Uiteindelijk verzoenden Willem en zijn vader zich in 1394 en groeide de invloed van Willem (en de Hoeken) op het grafelijke bestuur.¹⁴ Daarmee was de koude tussen Willem en de drie jaar oudere Jan niet uit de lucht.

Het is dan ook de vijandschap tussen Willem en Jan van Arkel die de oorzaak vormde van de oorlog die in 1401 uitbrak. Daarbij speelde de schade en hinder die de steden van Holland en Zeeland ondervonden van de handelsvoorrechten van de Van Arkels een belangrijke bijrol.¹⁵

De oorlog tot 1408

De oorlog duurde uiteindelijk elf jaar en kende drie perioden van grootschalige strijd, de jaren 1402, 1405 en 1407-1408. In 1402 belegerde Willem van Oostervant (samen met bondgenoten uit Utrecht) Gorinchem met ongeveer 6.000 man. De troepen werden op heervaart¹⁶ opgeroepen uit Holland, Zeeland en Utrecht. Het beleg werd uiteindelijk zonder succes na twaalf weken opgebroken.¹⁷

Er volgde een wapenstilstand tussen Holland-Zeeland en de Van Arkels. Echter toen Albrecht in 1404 overleed, hernieuwde Willem, als graaf Willem VI, de oorlog. Het gevolg was het beleg en de verovering, samen met Utrecht, van de kastelen Hagestein en Everstein. Beide strategisch gelegen aan de Lek. Er volgde opnieuw een bestand omdat beide partijen moegestreden waren. Het verlies leidde tot onrust in de Arkelse steden Gorinchem en Leerdam.¹⁸

Als gevolg van de ontstane situatie vroegen een deel van de aanzienlijke edelen de zoon van Jan van Arkel zijn vader te vervangen. Toen dat niet het gewenste resultaat had, droegen zij Gorinchem en Leerdam op aan Willem. Hij werd ontvangen en ingehuldigd in april 1407. Zij die voor Willem hadden gekozen, ontvingen een schadevergoeding en de vrijheden van de steden werden bevestigd, inclusief alle handelsvoorrechten.¹⁹

Hiermee was het niet gedaan. Jan van Arkel heroverde Gorinchem in een verassingsaanval op 14 september 1407. Hertog Reinald van Gelre sloot zich in dezelfde maand bij hem aan. Met deze nieuwe bondgenoot dreigde het conflict te escaleren. De herhaalde (korte)

⁷ Waale, *De Arkelse oorlog*, 44-46.

⁸ Het verbond wordt, onder verwijzing naar de factie die in 1350-55 Albrecht's broer graaf Willem V steunde tegen diens moeder, Margaretha van Beieren, de Kabeljauwen genoemd. Hier tegenover stonden de Hoeken die in het genoemde conflict Margaretha steunden.

⁹ Waale, *De Arkelse oorlog*, 87-88.

¹⁰ Ibidem, 64.

¹¹ Ibidem, 64.

¹² De directe aanleiding vormt de moord op 22 september 1392 op Albrecht's meesterknaap Willem Cuser en Albrecht's maitresse Aleid van Poelgeest. De factievorming gaat echter verder dan enkel edelen, ook het stedelijk patriciaat van de Hollandse steden verdeelde zich in Hoeken en Kabeljauwen. Hoewel de facties dezelfde naam dragen als in de periode 1350-55, zijn het deels wisselende groepen die een etiket geven aan (lokale) tegenstellingen.

¹³ Waale, *De Arkelse oorlog*, 81.

¹⁴ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee, de geschiedenis van Nederland 1100-1560* (Amsterdam 2010) 363-364.

¹⁵ Waale, *De Arkelse oorlog*, 88.

¹⁶ Heervaart is de algemene, officiële en verplichte krijgsdienst voor de landsheer. Heervaart was in de veertiende eeuw in onbruik geraakt maar onder Albrecht en Willem nieuw leven ingeblazen.

¹⁷ Waale, *De Arkelse oorlog*, 102.

¹⁸ Ibidem, 95.

¹⁹ Ibidem, 119-120.

heerwaarden, het verloop en de escalatie van de oorlog leidden dan ook tot verzet van de Hollandse en Zeeuwse ridderschap en steden.

²⁰ Grote aantallen leenmannen kochten hun plicht tot heerwaart af en ook de steden van Holland en Zeeland probeerden de grafelijke lasten te verminderen of af te kopen.²¹

1408. Een roerig jaar

In januari 1408 werd er door Willem voor 25 dagen tot heerwaart opgeroepen, in februari 11 dagen. Het kostte de steden ongeveer 7600 nobel²², ongeveer anderhalf miljoen euro in hedendaags geld.²³ Bij een heerwaart moesten troepen op verzoek van de graaf opkomen, tenzij de plicht voor korte of lange termijn was afgekocht. De troepen die steden op heerwaart zonden bestonden meestal uit boogschutters van het schuttersgilde samen met wapenknechten, meestal piekeniers. Deze laatste werden soms door de steden ingehuurd.²⁴

In januari 1408 verving Willem het gerecht²⁵ te Gouda omdat Gouda weigerde nieuwe troepen te zenden.²⁶ De Hollandse en Zeeuwse steden kwamen vervolgens op 17 februari samen om te overleggen. Zij stelden de graaf voor om alleen nog maar huurlingen in te zetten.²⁷ De voortdurende heerwaarden werden een te zware last. Zelfs het loyale Leiden stelde als eis dat zij enkel nog met de graaf in persoon wenste te dienen en niet samen met grafelijke huurlingen.²⁸ Het was een diplomatieke manier om minder troepen te hoeven zenden.

Het alternatief van huurlingen bood ook mogelijkheden want de stedelijke troepen had ook nadelen voor de graaf. Allereerst was er geen garantie dat troepen kwamen opdruven, zoals het genoemde voorbeeld van Gouda. Het aantal dat verscheen was zelden het aantal dat was verzocht. De vereiste bijdrage werd daarnaast bij een lange heerwaart gesplitst in verschillende contingenten. Contingenten waarvan de onderlinge aflossing frequent fout ging. En als het niet ten gevolge was van het aflossen, dan verdwenen stedelijke troepen soms omdat zij voor hun eigen foerage dienden te zorgen.

De problemen leidden tot het steeds vaker inzetten van huurlingen die deze nadelen niet hadden. De afkoop van heerwaart bood de graaf

Figuur 2: Bos-Rops, J.A.M.Y., Graven op zoek naar geld, de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433 (Hilversum 1993) 108

daarnaast een inkomstenbron hen te betalen. Deze ontwikkeling ving in Zeeland eerder aan, vooral door het instemmingsrecht dat de lokale adel voor een heerwaart had.²⁹ Om deze redenen stemde de graaf in maart 1408 dan ook in met het verzoek huurlingen te gebruiken. De kosten sloeg hij echter hoofdelijk om over de steden, ridderschap, welgeborenen en ambachten.³⁰

Hoewel de wens was ingewilligd -vanaf 1408 tot en met 1412 werd vrijwel uitsluitend met huurlingen gewerkt- creëerde de oplossing nieuwe kosten.³¹ Kosten waarvan de graaf verwachtte dat zijn onderdanen die oprachten. Kosten die de steden echter niet konden of wilden voldoen. Tijdens dagvaarten op 6 en 26

²¹ Waale, *De Arkelse oorlog*, 127-128.

²² De Engelse nobel was een veelgebruikte gouden Engelse munt.

²³ Waale, *De Arkelse oorlog*, 264.

²⁴ Ibidem, 166.

²⁵ Het gerecht was een belangrijk onderdeel van het stadsbestuur.

²⁶ Waale, *De Arkelse oorlog*, 127.

²⁷ Ibidem, 270.

²⁸ Ibidem, 128.

²⁹ Ibidem, 164.

³⁰ Ibidem, 270.

³¹ Ibidem, 204.

mei bespraken de steden de problemen rond de betaling.³² De achterstanden leidden er toe dat Willem grote moeite had om zijn troepen te betalen. Achterstallig soldij en openstaande schulden verlamden de oorlogsinspanningen.³³ Ondanks dat er grote bedragen werden uitgegeven, was het steeds te weinig. De tesorier³⁴ betaalde in de periode 6 april 1407 tot en met 19 juni 1408 al 35.000 nobel (ongeveer 30 maal het jaarinkomen van de stad Leiden) aan soldij en foerage.³⁵ Het is tegen deze achtergrond dat de Leidse krijgstoct plaatsvond.

De Leidse krijgstoct

Op 29 juni 1408 arriveerde een grafelijke boodschapper in Leiden. De burgemeestersrekening vermeldt als strekking van de boodschap dat de stad 250 gewapenden diende te sturen naar Zeeland, daar waar de graaf zich bevond.³⁶ Hoewel de beraadslagingen van de Leidse bestuurders niet bewaard zijn gebleven, is duidelijk dat gehoor is gegeven aan het verzoek.

De tocht vond plaats onder leiding van een groep van vijftien man. Deze vijftien waren voorname burgers, hoewel niet benoemd als 'hooftman', krijgen ieder gespecificeerd daggeld. Op drie na waren zij allen tien dagen op reis.³⁷ Daarnaast werden er nog zes mensen genoemd als zijnde 'van de vroetschap' die het daggeld ontvangen dat de schutters ook krijgen.³⁸ Intotaal gaan er daarnaast 21 schutters zeven dagen en 12 schutters acht dagen op reis.³⁹ Het gros van de troepen wordt gevormd door de 48 en 29 wapenknechten die respectievelijk zeven en acht dagen 'uit zijn'.⁴⁰

De vijftien leiders en de zes afgezanten van de vroetschap waren geen beroepsmilitairen maar een afvaardiging van het Leidse patriciaat. De eerstgenoemde, Gherijt die Bruun, wordt genoemd als poortmeester, een oude benaming voor burgemeester.⁴¹ Hij was een Hoek⁴² en bier- en wijnkoper⁴³. Gherijt die Griemer, eveneens een Hoek⁴⁴, was schepen in 1407-1408, een functie die hij, afgewisseld met een burgemeesterschap⁴⁵, daarna nog vijfmaal zou vervullen.⁴⁶ De tweede schepen in dit gezelschap was Fojtgen Jacobsz. Ook hij was vijfmaal schepen en Hoek.⁴⁷ Hij was werkzaam in de draperie, als steenbakker, korenkoper en kalkbrander.⁴⁸ Zijn dochter Ave was getrouwd met Gherijt die Bruun Jacobsz.⁴⁹ Deze laatste, die ook mee was, was een Hoek, diverse malen schepen voor 1408⁵⁰ en later burgemeester.⁵¹ Daarnaast was ook hij actief als drapenier, bierkoper, wijnkoper en turfhandelaar.⁵²

De anderen passen in hetzelfde beeld: bestuurder, Hoek en handelaar. Slechts van twee van de vijftien is niets bekend. Het algemene beeld klopt ook voor de zes die namens de vroetschap werden gezonden. Een opmerkelijk persoon in dit groepje is Willem Heerman. Hij was een Hoek en als schepen in 1406-1407 actief.⁵³ Later zou hij nog burgemeester zijn.⁵⁴ Hij hield zich bezig met wijnhandel⁵⁵ maar het meest opvallende is dat zijn vader lid was van de Grafelijke raad van Willem.⁵⁶ Deze Jan Heerman was al in 1396 schildknaap van Willem, toen nog Van Oostervant.⁵⁷ De lijst wordt afgesloten door Jan Hugesz. van der Hant, een lid van een geslacht uit de top van het patriciaat⁵⁸, oud schepen en Hoek.⁵⁹

³² Waale, *De Arkelse oorlog*, 271.

³³ *Ibidem*, 128.

³⁴ Tesorier was het hoofd van de grafelijke financiën, waarbij opgemerkt dat administratie en beheer op een andere wijze plaatsvonden dan vandaag de dag.

³⁵ Waale, *De Arkelse oorlog*, 129.

³⁶ A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden I, 1390-1424* (Amsterdam 1913) 172.

³⁷ SA I, toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016, fo. 2r.

³⁸ SA I, toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016, fo. 2v.

³⁹ SA I, toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016, fo. 2v-3r.

⁴⁰ SA I, toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016, fo. 3v-4v.

⁴¹ SA I, toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016, fo. 2r.

⁴² F.J.W. Kan, *Sleutels tot de Macht, De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 331.

⁴³ Kan, *Sleutels tot de Macht*, 266.

⁴⁴ *Ibidem*, 163.

⁴⁵ *Ibidem*, 332.

⁴⁶ *Ibidem*, 325-328.

⁴⁷ *Ibidem*, 324-328.

⁴⁸ *Ibidem*, 267.

⁴⁹ *Ibidem*, 272.

⁵⁰ *Ibidem*, 325.

⁵¹ *Ibidem*, 332.

⁵² *Ibidem*, 266.

⁵³ *Ibidem*, 325.

⁵⁴ *Ibidem*, 332.

⁵⁵ *Ibidem*, 84.

⁵⁶ *Ibidem*, 195.

⁵⁷ *Ibidem*, 277.

⁵⁸ *Ibidem*, 96.

⁵⁹ *Ibidem*, 325.

Deze 21 man behoorden tot de politieke en economische elite van Leiden. De geslachten Die Bruun, Van der Hant en Luitgardenz, waartoe Willem Heerman behoorde, leverden ieder meer dan 50 leden van het gerecht en meer dan 50 overige beambten.⁶⁰ Luitgardenz. en Die Bruun spelen een hoofdrol in de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Leiden.⁶¹ In het jaar 1407-1408 zitten enkel Hoeken in het gerecht, een unicum tot dan.⁶²

De heren hadden veelal zelf (of in het kader van hun familie) belang bij de handel. De combinatie van laken als uitgaande vracht en wijn en bier als retourvracht was gebruikelijk.⁶³ De draperie (lakennijverheid) was de belangrijkste activiteit voor de elite. Het merendeel was echter actief in meerdere sectoren. De gemeenschappelijke noemers voor het patriciaat waren vooral het industrieel ondernemerschap en de groothandel. De politieke en economische macht vielen samen.⁶⁴ Deze mannen hadden belang bij rust en welvaart en, als bondgenoot van Willem, zijn succes in de oorlog.

Hoewel de rekening geen datum van vertrek geeft, is duidelijk dat de troepen in 25 wagens naar Rotterdam reisden en vanaf daar betrokken zij met vijf barken naar hun eindbestemming. Opvallend genoeg vermeldt de rekening dat één bark, waarop 'de vijftien' verblijven, langer blijft op verzoek van de graaf.⁶⁵ Het feit dat de aanzienlijken tien dagen bleven en de troepen maar zeven of acht dagen buiten de stad waren (waarvan ongeveer vier dagen onderweg), suggereert dat er niet veel strijd is geleverd.

De troepen trokken er op uit zonder ondersteuning. Dat er toch ook iets anders is gedaan dan reizen, blijkt uit de kosten die de stad voldeed voor hetgeen 'mit anderen steden verdronken' is.

Het was echter ook geen erewacht of escorte. Het aantal troepen, in totaal 131, deed niet onder voor andere krijgstochten. Zo stuurde Leiden in 1402 250 man en gingen in 1405 respectievelijk 150, 300 en 200 man op heervaart. Een substantieel deel van de bevolking ten opzichte van de 5.000 à 6.000 inwoners die Leiden rond 1400 rijk

was.⁶⁶ Zelfs in januari 1408 werden nog 120 man naar Woudrichem gezonden.⁶⁷

Op deze reis zullen zij desondanks weinig strijd hebben verwacht. Ter vergelijking, de rekening van de tocht eerder dat jaar specificeert eenheden, noemt trompetters, koks, een bogenmaker, dragers en een banierdrager.⁶⁸ Niets van dit alles in de zomer van 1408, met uitzondering van een bogenmaker. De troepen trokken er op uit zonder ondersteuning. Dat er toch ook iets anders is gedaan dan reizen, blijkt uit de kosten die de stad voldeed voor hetgeen 'mit anderen steden verdronken' is.⁶⁹

Zeeland. Juni 1408

Op maandag 25 juni 1408 kwam Willem aan in Zierikzee. Zierikzee was de tweede stad van Zeeland en de belangrijkste stad 'Beoostenschelde'. Het was desondanks geen gebruikelijke verblijfplaats voor de graaf, dat is namelijk Den Haag.⁷⁰ Waarom hij kwam, is niet duidelijk, het betreft ook niet zijn inhuldiging, die had juni 1405 al plaatsgevonden.⁷¹ Willem was reislustig, gedurende 1408 overnachtte hij meer dan 103 nachten op een andere plek dan de nacht ervoor. Desondanks was Zeeland dat jaar geen gebruikelijk bestemming, hij verbleef er slechts twee weken, de twee weken vanaf die bewuste maandag.⁷²

Hoewel het niet duidelijk is met welke bedoeling Willem Zierikzee aandeed, suggereert de stilte in de bronnen dat er niets aan de hand was. De lokale baljuws, van Reymerswael en Tholen, werden zoals gebruikelijk ontboden. De volgende dag werd vanuit Zierikzee de jonker van Veere alvast naar Middelburg gedirigeerd om daar te verschijnen wanneer de graaf zou aankomen. Er lijkt niets aan de hand.

Echter, op woensdag 27 juni 1408 veranderde de toon, aard en inhoud van de grafelijke correspondentie radicaal. Er werden met naam genoemde boden gestuurd naar de steden Schiedam, Delft, Leiden, Rotterdam en Gouda. Daarnaast vertrok er een bode naar Goes, Reymerswael en Tholen. De boodschap van de graaf was in alle gevallen dezelfde: kom direct met troepen naar mij toe.⁷³

⁶¹ Kan, *Sleutels tot de Macht*, 104.

⁶² *Ibidem*, 146.

⁶³ *Ibidem*, 82.

⁶⁴ *Ibidem*, 93-95.

⁶⁵ SA I, toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016, f. 5r.

⁶⁶ Kan, *Sleutels tot de Macht*, 22.

⁶⁷ Waale, *De Arkelse oorlog*, 252.

⁶⁸ Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden*, 173-202.

⁶⁹ SA I, toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016, fo. 5v.

⁷⁰ J.G. Smit, *Vorst en Onderdaan, Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* Miscelanea Neerlandica XII (Leuven 1995) 31.

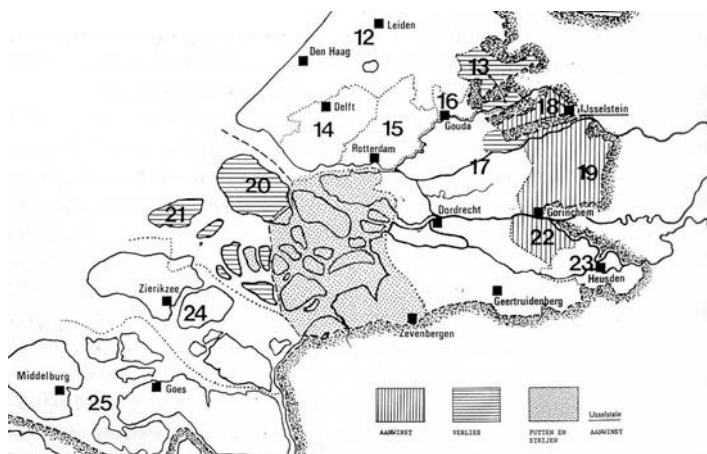
⁷¹ Smit, *Vorst en Onderdaan*, 147.

⁷² *Ibidem*, 22.

⁷³ Archief Graven van Holland (AGH), archief nr. 3.01.01, inventaris nr. 1262, f. 114v.

Het blijft dan een dag stil in de bronnen maar dat is vermoedelijk vanwege hetgeen zich afspeelde in Zierikzee. Want op vrijdag 29 juni verving Willem het voltallige gerecht van Zierikzee. Hij deed dat met een privilege waarin hij stelde dat het nieuwe gerecht zal doen wat zij hem schuldig zijn. De opmerking dat hun voorgangers dat niet deden, suggereert wat de toedracht is.⁷⁴ Het bestuur was blijkbaar niet van plan Willem zijn zin te geven. Hoogst waarschijnlijk wenste Willem geld, geld om soldij te kunnen voldoen. Het vervangen van onwelgevallige bestuurders was ongebruikelijk en blijkbaar niet zonder risico's, althans in ieder geval reden om troepen op te trommelen.

Dat het volledige bestuur was vervangen blijkt ook uit het poortersboek van Zierikzee. Hierin verschijnen halverwege dit jaar plotseling nieuwe burgemeesters. Een verdere aanwijzing is de doorhaling van namen van burgers in datzelfde Poortersboek, een zeer ongebruikelijke handeling.⁷⁵ Het suggereert dat burgers zijn verbannen uit de stad. Waarschijnlijk arriveerden die vrijdag de eerste troepen die de graaf had opgetrommeld, mogelijk uit Schiedam, Rotterdam en Zeeland. Het zou in ieder geval verklaren waarom Willem een dergelijke ingrijpende stap durfde en kon zetten.

Figuur 3: Bos-Rops, J.A.M.Y., Graven op zoek naar geld, de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433 (Hilversum 1993) 108 (detail).

Een kwestie van geld

Een eerste glimp van de oorzaak van het conflict kan een dag later (op 30 juni) worden opgevangen. Er werd een plakkaat verspreid als reactie op 'de leugenachtige verhalen die de ronde doen dat Willem geen recht zou hebben in te breken op bestaande belastingen

(zogenaamde schot en bedde) dan wel om nieuwe af te kondigen'. Het stuk werd verspreid op alle Zeeuwse eilanden. Daarnaast kreeg Middelburg de opdracht geen vreemde lieden binnen te laten.⁷⁶ Dit alles in samenhang suggereert dat er sprake is van een bredere Zeeuwse onvrede.

Dit is niet onlogisch omdat de belasting op basis van grondoppervlak per ambacht betaald werd. De Zeeuwse adel betaalde zelf mee aan de belasting voor zover zij grond bezaten. Echter, op veel eilanden was een deel van de grond vrij. Voor deze grond inde de ambachtsheer wel de belasting maar die droeg hij niet af aan de graaf. Dat gold in beperkte mate voor Zeeland Beoostenschelde, zo was op Schouwen maar 5% vrij.⁷⁷ Zierikzee en haar poorters bezaten uiteraard ook grond en de steden droegen hun belasting zonder tussenkomst van de ambachtsheer aan de graaf af.⁷⁸ Het verklaart daarnaast waarom niet de lokale adel maar vooral troepen uit de verder weg liggende Hollandse steden werden opgeroepen (naast uit enkele Zeeuwse steden).

Het werd of bleef rustig in Zierikzee. Waarschijnlijk kwamen begin juli ook de Leidse troepen, in twee contingenten, in Zierikzee aan. Willem verbleef er tot woensdag 4 juli en vertrok vervolgens naar Middelburg. Die dagen had zijn correspondentie vooral betrekking op zijn doorreis naar Henegouwen.⁷⁹ De Leidse manschappen zullen 4 of 5 juli gezamenlijk teruggereisd zijn. De vijftien notabelen reisden mogelijk met de graaf mee naar Middelburg, waar zij nog enkele dagen in zijn gezelschap verbleven.

Daar rondde de graaf nog enkele zaken af. Zo ontving Zierikzee een brief waarin werd toegelicht dat zij het soldij van de troepen te Leerdam dienden te voldoen. Als stok achter de deur kregen de tollenaars op zaterdag 7 juli de opdracht alle handelaren uit Zierikzee met hun bezit aan de tolleren te gijzelen totdat de stad het bedrag had voldaan.⁸⁰ Vermoedelijk vertrok de graaf de volgende dag via Gent naar Henegouwen.

Financiën:

Soldij

Hoe hard had Willem het geld nodig als hij bereid was om deze ingrijpende maatregelen te nemen? De schatkist waarmee Albrecht de Arkelse oorlog begon, was in feite leeg. De Friese oorlogen hadden

⁷⁴ W. Bezemer en A.S. de Blécourt, *Oud vaderlandsche rechtsbronnen*. Rechtsbronnen van Zierikzee ('s-Gravenhage 1908) 42.

⁷⁵ Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Archieven Stad Zierikzee, nr. 75, Poortersboek, 1302-1649.

⁷⁶ AGH, archief nr. 3.01.01, inventaris nr. 1262, f. 115r.

⁷⁷ A. van Steensel, *Edelen in Zeeland; macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010) 109-116.

⁷⁸ R. Fruin, 'Schot en bedde in Zeeland', *Verlag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap* (Amsterdam 1903) 55-95, aldaar 61.

⁷⁹ AGH, archief nr. 3.01.01, inventaris nr. 1262, f. 115v.

⁸⁰ AGH, archief nr. 3.01.01, inventaris nr. 1262, f. 116r.

deze al uitgeput.⁸¹ Daarnaast hadden de grafelijke ambtenaren grote vorderingen op de graaf. De schulden bereikten een hoogtepunt kort na 1400.⁸² Terwijl de uitgaven toenamen, namen de inkomsten af. De inkomsten uit de (pacht van de) tollens vormde in 1396 43% van de reguliere inkomsten. Deze bleven redelijk constant tot 1403 waarna deze sterk afnamen ten gevolge van de Arkelse oorlog.⁸³ Het saldo van de totrekening was tussen 1405 en 1408 zelfs negatief.⁸⁴

Toen Willem in 1404 graaf werd, verving hij alle ambtenaren die hij niet zelf had benoemd. Daarmee verdwenen hun vorderingen echter niet. Om dit gat te vullen gebruikte hij de belastingen die hem vanwege zijn inhuulding waren gegund.⁸⁵ Voor Holland was dat in 1405 'morgengeld', te betalen in vier jaarlijkse termijnen.⁸⁶ Voor Zeeland waren dat een bedde in 1406 van drie maal een jaarlijks bedrag vanaf 1407 en daarboven een eenmalige bedde (van gelijke omvang) te betalen in 1407.⁸⁷

Nu deze inkomsten dus ook niet beschikbaar waren voor de oorlog, wendde Willem zich tot de steden. Hij vroeg hen lijfrentes te verkopen. Zo werden in 1405 door vrijwel alle Hollandse en Zeeuwse steden lijfrentes uitgegeven, met als onderpand allerlei grafelijke goederen.⁸⁸ Om de overgang van Gorinchem te financieren maakte Willem VI in 1407 nog eens hetzelfde rondje, met nieuwe inkomsten maar met dezelfde onderpanden.⁸⁹

Een ander kunstje dat hij herhaalde, was het lenen van zijn ambtenaren. Dat deed hij in 1407 om de kosten van de oorlog te voldoen.⁹⁰ Ook wist hij zijn weg te vinden naar de internationale bankiers. Maar ook dat bood weinig soelaas. Hij leende in 1408 geld van het Italiaans bankiersgeslacht de Rapondi's. Het geld werd echter gebruikt in de oorlog tegen Luik. De stad was in opstand gekomen tegen Willem's broer, de Bishop van Luik, Jan van Beieren.⁹¹

Hoewel de frequentere afkoop van de heervaart geld opbracht, was dat niet genoeg. Het heervaartgeld dekte simpelweg niet de kosten van de huurlingen.⁹² Hoewel nog in januari 1408 een bedrag werd overeengekomen tussen Willem en de steden, was het te weinig. Willem had echter geen keus. Hij had het geld nodig. In diezelfde maand meldde de tesorier dat hij de huurlingen niet kon betalen. Deze boodschap werd nog duidelijker overgebracht door hen zelf toen Willem in Woudrichem door zijn eigen huurlingen werd gegijzeld vanwege het achterstallig soldij.⁹³ Hoewel de episode blijkbaar met een sisser afliep, had en hield Willem enorme tekorten.

Kosten

Het was een dure oorlog die werd gevoerd door een man zonder geld. Van 1401 tot en met 1408 waren de bekende uitgaven aan de oorlog een kleine 150.000 nobel. Tot 1412 kwam daar nog iets meer dan 70.000 nobel bij. De werkelijke kosten waren waarschijnlijk hoger. De reguliere grafelijke inkomsten bleven gelijk rond de 17.000 à 18.000 nobel per jaar. Hoewel Willem extra belastingen en oorlogsbedes ontving, bleven ook zijn reguliere uitgaven gelijk. Willem schoof alle oorlogslasten door naar zijn onderdanen. Het waren de steden, ambachten en ridderschap die de oorlog betaalden.⁹⁴

Niet alleen de belastingen maar ook de kosten voor de heervaart kwamen ten laste van de steden. Leningen van de graaf bij de Lombarden werden door de steden gegarandeerd. Daarbij kwamen de leningen van de steden, gefinancierd door verkoop van lijfrentes. De steden moesten de accijnzen verhogen, extra belastingen opleggen of lenen van de eigen poorters.⁹⁵

Stedelijke financiën teerden in. De schulden liepen op. Sommige steden zoals Zierikzee of Gouda weigerden mee te werken. Sommige steden sloten leningen af om de rente op leningen te voldoen.⁹⁶

⁸¹ Gedurende de veertiende eeuw proberen diverse Hollandse graven hun macht te vergroten in het Friesland ten oosten van het huidige IJsselmeer. In 1345 sterft graaf Willem IV bij Stavoren, de directe aanleiding voor de opvolgingscrisis die in de Hoekse en Kabeljauwse twisten uitmondt. Wapenstilstanden en schermustelingen kenmerken het conflict gedurende enige decennia. In de periode 1396-99 hernieuwt Albrecht het conflict. Ondanks de enorme inspanningen en internationale legermacht, blijft succes uit. Zie in dit kader A. Janse, *Grenzen aan de macht; de Friese oorlogen van de graven van Holland omstreeks 1400* (Den Haag 1993).

⁸² J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld, de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 103.

⁸³ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 86.

⁸⁴ Ibidem, 123.

⁸⁵ Ibidem, 113.

⁸⁶ Ibidem, 353.

⁸⁷ Ibidem, 354.

⁸⁸ Ibidem, 128.

⁸⁹ Ibidem, 129.

⁹⁰ Ibidem, 113.

⁹¹ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 270.

⁹² Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 103.

⁹³ Ibidem, 145.

⁹⁴ Waale, *De Arkelse oorlog*, 199-200.

⁹⁵ Ibidem, 203.

⁹⁶ Ibidem, 206-207.

De tocht naar Zierikzee kostte Leiden ongeveer 6.5% van het jaarinkomen, de eerdere tochten naar Woudrichem in 1407-1408 wel 25%. In Dordrecht, dat afhankelijk was van de (verstoorde) handel, greep in 1406 een pro-arkelse factie de macht. Ook dit probleem werd pas in juni 1408 opgelost door Willem.⁹⁷ De steden maken ook ten positieve gebruik van de situatie. Zo ontving Delft, één van de naar Zierikzee opgeroepen steden, in november 1408 vanwege haar trouw het privilege dat Willem en diens nakomelingen het gerecht slechts één maal per jaar zullen vervangen.⁹⁸ Een nuttig voorrecht na wat in Zierikzee was gebeurd.

Conclusie

Hoewel het wie en waarheen duidelijk is, net als de directe aanleiding voor de tocht, blijft de vraag waarom de Hollandse en Zeeuwse steden meewerkten aan de oorlog. Allereerst hadden zij uiteraard weinig keuze. De graaf was hun vorst en had het recht oorlog te voeren, daar tegen ingaan was verraad. Ook het nadeel dat sommige steden ondervonden van de uitzonderingspositie van Gorinchem speelde een rol. Dit en het feit dat de resterende steden het nadeel droegen mocht één van hen besluiten zich te onttrekken, verklaren waarom de reis uit Leiden is gemaakt.

Daarnaast was in Leiden het overwicht van de Hoeken in het bestuur in 1408 ongebruikelijk groot. Alle leden van het bestuur waren Hoeken, zowel het gerecht⁹⁹ als de burgemeesters.¹⁰⁰ De problemen in de steden, zoals in Zierikzee, Gouda en Dordrecht, zijn eveneens factie gebonden. Het zijn geen stedelijke opstanden. Handel en politiek gingen hand in hand. Eufemistisch gezegd, er was een verschil van inzicht tussen de verschillende facties over de wenselijkheid gehoor te geven aan de instructies van Willem.

*De stadsbesturen begrepen dat Willem hen nodig had.
In ruil voor de grote hoeveelheden geld wisten zij
concessies af te dwingen.*

Ondanks deze strubbelingen en de zware lasten wisten de steden gebruik te maken van de situatie die de oorlog creëerde. De stadsbesturen begrepen dat Willem hen nodig had. In ruil voor de grote hoeveelheden geld wisten zij concessies af te dwingen. De graaf zette zichzelf steeds verder vast door zijn constante financiële moeilijkheden. Hij kon niet zonder de steden maar alles had zijn prijs. Het effect was een versterking van de positie van de steden ten koste

van de graaf. Toen Willem in 1417 overleed, aan de gevolgen van een hondenbeet, had een kleine drie decennia strijd vooral de positie van de graaf verzwakt.¹⁰¹ Uiteindelijk maakte voor de steden de combinatie van slecht financieel beheer door de graven en toegang tot de Brabantse en Vlaamse economische ruimte de Bourgondische eenheid een aantrekkelijk alternatief.

Bronnen en Literatuur

Primaire bronnen

Archief der Secretarie van de stad Leiden, Stadsbestuur (SA I), toegang nr. 0501, inventaris nr. 1016.

Archief Graven van Holland, archief nr. 3.01.01, inventaris nr. 1262.

Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Archieven Stad Zierikzee, nr. 75, Poortersboek, 1302-1649.

Oud Archief stadsbestuur Delft, eerste afdeling, 106, (charternummer 5013).

Literatuur en bronnenuitgaven

Bezemer, W. en De Blécourt, A.S., *Oud vaderlandsche rechtsbronnen. Rechtsbronnen van Zierikzee* ('s-Gravenhage 1908).

Blockmans, W., *Metropolen aan de Noordzee, de geschiedenis van Nederland 1100-1560* (Amsterdam 2010).

Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld, de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993).

Fruin, R., 'Schot en bedde in Zeeland', *Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap* (Amsterdam 1903) 55-95.

Kan, F.J.W., *Sleutels tot de Macht, De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988).

Meerkamp van Embden, A., *Stadsrekeningen van Leiden I, 1390-1424* (Amsterdam 1913).

⁹⁷ Waale, *De Arkelse oorlog*, 127.

⁹⁸ Oud Archief stadsbestuur Delft, eerste afdeling, Archiefnummer 1.1, Inventarisnummer 106, Charternummer 5013.

⁹⁹ Kan, *Sleutels tot de Macht*, 325.

¹⁰⁰ Ibidem, 331.

¹⁰¹ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, 364.

Smit, J.G., *'Vorst en Onderdaan, Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen'* Miscelanea Neerlandica XII (Leuven 1995).

Steensel, A. van, *Edelen in Zeeland; macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010).

Waale, M.J., *De Arkelse oorlog 1401-1412; een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990).

Personalia

Marieke van Egeraat

Marieke van Egeraat is derdejaars student Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Marieke schreef haar artikel in het kader van het disciplinaire Honoursprogramma. In dit programma werd zij begeleid door dr. Joost Rosendaal en heeft zij twee jaar onderzoek gedaan naar het pamflet getiteld Verhael van het Secreet der Misse. In het onderzoek heeft zij zich vooral gericht op interdisciplinariteit in studies naar pamfletten. Naast dit artikel is daar ook een website uit voortgekomen die zich richt op de middelbare scholier. Op een speelse manier wil de website aandacht trekken voor pamfletten in de zeventiende eeuw. www.secretemis1672.nl.

Sjoukje Kamphorst

Sjoukje Kamphorst volgt de research master Classical, Medieval and Renaissance Studies aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG), waar ze eerder haar Bachelor Oudheidkunde behaalde. Naast haar specialisatie in Hellenistische epigrafie, is zij geïnteresseerd in de geschiedenis van post-klassieke Athene, de komediën van Aristofanes en internationale relaties in de wereld van de Oudheid. Zij is daarnaast werkzaam geweest als academisch assistent verbonden aan het RUG project Sustainable Citizenship: Citizens' Resilience in Times of Crisis, waaruit dit artikel is voortgekomen.

Ivo de Nooijer

Ivo de Nooijer is deeltijdstudent geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zijn interesse gaat uit naar de Laatmiddeleeuwse en Vroegmoderne geschiedenis van Europa. Op dit moment is hij bezig met een verhaal over een militaire expeditie van de Graaf van Holland in 1355-56 naar Utrecht. Daarnaast werkt hij aan een stuk over de campagne van Willem van Oranje in 1568 en de Spaanse reactie daarop.

Sanne Roefs

Sanne Roefs volgt de onderzoeksmaster Art History & Archeology en de master International Relations and International Organization aan de RUG. Zij is geïnteresseerd in de Italiaanse kunst van de vroegmoderne tijd, patronage-studies in de kunstgeschiedenis en de zeventiende-eeuwse Nederlandse portretkunst. Op het gebied van internationale betrekkingen richt zij zich op security studies en visual securitization. Kortgeleden heeft zij een onderzoeksstage gelopen aan het Dutch University Institute of Art History in Florence en vorig jaar werkte zij net als Sjoukje Kamphorst als academisch assistent aan het project Sustainable Citizenship, waar ook haar bijdrage uit is voortgekomen.

Mara Sfountouri

Mara Sfountouri volgde de Bacheloropleiding Philosophy and History of Sciences aan de Universiteit van Athene. In 2012/2013 nam zij deel aan het masterprogramma History of Society met de specialisatie Global History and International Relations aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Op 11 april 2013 participeerde zij in het International Symposium of the Expatriate Archive Centre in Den Haag, waar zij haar bevindingen uit haar masterscriptie 'Writing Home: National Identity in Expatriates' Letters, 1978-2009'. Deze scriptie werd tevens genomineerd voor de long list van de Volkskrant-IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) scriptieprijs.